

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
AJALOO JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT
EESTI AJALOO OSAKOND

TAAVI KOPPEL

Hiiumaa piiritsoon 1940–1941 ja 1944–1991

BAKALAUREUSETÖÖ

JUHENDAJAD: PhD AIGI RAHI-TAMM

PhD INDREK PAAVLE

TARTU 2015

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	3
II PIIRITSOON EESTI NSV-s	
1.1 Piiritsooni ja -režiimi kehtestamine	7
1.2 Piiritsooni sisenemise ja seal elamise reeglid.....	12
1.3 Kontrolli teostamine piiritsoonis	14
1.4 Piirivalve ja kohalike elanike vahelised suhted	19
1.5 Piiritsooni likvideerimine.....	22
II PIIRITSOON HIIUMAAL	
2.1 Piiritsoon ja -režiim 1953. aastani	24
2.2 Piiritsoon ja -režiim 1954–1986.....	26
2.3 Hiidlaste ja piirivalvurite vahelised suhted.....	29
2.4 Hiiumaale sissesõidu reeglite kaotamine.....	33
KOKKUVÕTE	38
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	40
SUMMARY	47
LISAD	
Lisa 1. Küsitlus „Hiiumaa piiritsoon“.....	49
Lisa 2. Piirivalvekordonid Hiiumaal 1940.....	51
Lisa 3. Piirivalvekordonid Hiiumaal 1946.....	52
Lisa 4. Piirivalvekordonid Hiiumaal 1955.....	53
Lisa 5. Piirivalvekordonid Hiiumaal 1991.....	54

SISSEJUHATUS

Piiriks nimetatakse ülemineku ala, näiteks kahe riigi vahel.¹ Sageli märgib riigipiiri piirirajatis. Esimesteks tähelepanuväärsemateks piirirajatisteks võib nimetada ringmüüre linnade ümber. Piirirajatiste eesmärk on takistada inimeste ja kaupade liikumist kahe riigi vahel neis kohtades, kus seda ei soovita. Piiri ületamiseks tuleb enamasti liikuda piiripunkti, kus kontrollitakse dokumente ja kaupa. Seega võimaldavad piirirajatised riikidel kontrollida piiri ületavaid inimesi ja kaupu. See annab võimaluse küsida kaubalt tollimaksu ja takistada ebasoovitavate inimeste tulekut riiki.

NSV Liit üritas isoleerida riigi elanikud välismaistest mõjudest. Ideoloogiliselt oli tegemist ajutise vahendiga. Riigi elanikud pidid olema muust maailmast eraldatud nii kaua, kuni saavad ilmsiks kommunistliku ühiskonna eelised kapitalistlike ees.² NSV Liidu juhtkond üritas igati takistada „vaenulikust kapitalistlikust maailmast“ tuleva teabe levimist riigis. Ühe vahendina kasutati piiritsoonide loomist. Piiritsoonid olid ühtlasi puhvrid NSV Liidu ja ülejäänud maailma vahel. Piirkonnas tohtisid elada vaid võimudele usaldusväärsed inimesed: piiritsoonis kui režiimipiirkonnas elamisloa saamine oli keelatud teatud karistust kandnud kodanikele, välismaalastele ja julgeoleku poolt mittesoovitavatele inimestele.³ Kohalikud inimesed pidid võime aidata takistada „välismaistel spioonidel“ NSV Liitu siseneda või sealt lahkuda. Eesti territooriumil kehtestati nõukogude piiritsoon kaks korda: 1940. ja 1944. aastal. Piiritsooni reeglistik reguleeris ligi 50 aastat seal elavate inimeste igapäevaelu. Kohalikud pidid harjuma piirivalvuritega, kes kahtlustasid neid võimalikus „kodumaa reetmises“. Osana rannaelanike elust ja üldisemalt peatükina Eesti NSV ajaloost väärivad piiritsoon ja sealsete elanike elukorraldus lähemat uurimist, millele lisab oma panuse käesolev töö.

Kõnekeelne mõiste „piiritsoon“ tähendab riigipiiriga külgnevat erirežiimiga ala.⁴ Piiritsooni sisenemiseks pidi miilits loa väljastama. Tsoonis elavate inimeste passidesse löödi antud piirkonnas elamist tõendav tempel. Ametlikes dokumentides eristati piiritsooni ja piirivööndit. „Piirivöönd“ on piiritsooni osa, mis asus piiri vahetus läheduses. Piirivöönd võis ulatuda rannikust maksimaalselt kahe kilomeetri kaugusele sisemaale. Sinna sisenemine ja seal elamine oli lubatud vaid piirivalvevägede loal.⁵ Käesolevas töös kasutatakse nii piiritsooni kui piirivööndi märkimiseks läbivalt mõistet „piiritsoon“.

¹ Piir. – Eesti keele seletav sõnaraamat. Keeleveeb. www.keelevaab.ee [23.05.2015].

² **Robert Service**. Seltsimehed. Maailma kommunismi ajalugu. Tallinn: Varrak, 2010. Lk 422.

³ **Indrek Paavle**. Kuidas ära hoida „nõukogudevastaste elementide karistamatu lahkumine“ ENSV territooriumilt? Piirirežiimi regulatsioon ja kontroll Eesti NSV-s. – *Tuna*. 2012, nr 2. Lk 71-72.

⁴ Piiritsoon. – Eesti keele seletav sõnaraamat. Keeleveeb. www.keelevaab.ee [17.05.2015].

⁵ **Indrek Paavle**. Ebaühtlane ühtne süsteem. Sovetliku passisüsteemi rakendamine Eesti NSV-s. II. Passisüsteemi kehtestamine. – *Tuna*. 2011, nr 2. Lk 47.

Bakalaureusetöö uurimisobjekt on piiritsoon Eesti territooriumil, täpsemalt Hiiumaal aastatel 1940–1941 ja 1944–1991. Töö konkreetsem eesmärgiks on uurida hiidlaste ja Nõukogude piirivalvurite vahelisi suhteid nimetatud perioodil. Tausta avamiseks analüüsitakse piiritsooni tähendust Eesti NSV-s laiemalt, tähelepanu juhitakse kohalike elanike kokkupuudetele piirirežiimi ja piirivalvuritega. Seejärel keskendutakse olukorrale Hiiumaal, analüüsides esmalt Hiiumaal kehtestatud piiritsooni toimimist laiemalt, seejärel hinnatakse kohalike ja piirivalvurite vahelisi suhteid ning neid mõjutanud tegureid. 1980. aastate lõpus hakkasid piiritsooniga seotud reeglid leevenema, see päädis piiritsooni likvideerimisega. Töö otsib ühtlasi vastust küsimusele, kuidas suhtusid hiidlased piiritsooni likvideerimisse.

Historiograafia

Piiritsoonist Eesti NSV-s on kirjutatud suhteliselt vähe. Olulisimaks uurimuseks sel teemal on Indrek Paavle artikkel „Kuidas ära hoida „nõukogudevastaste elementide karistamatu lahkumine“ ENSV territooriumilt?“, mis annab ülevaate piiritsoonist, keskendudes selle riiklikule reguleerimisele.⁶ Paavle on piiritsooni teemat puudutanud ka seoses passirežiimiga.⁷ Tiit Noormets on käsitlenud Eesti piirivalve likvideerimist ja piiritsooni kehtestamist aastail 1940–1941.⁸ Olavi Punga on põhjalikult kirjutanud NKVD Balti piirivalveringkonna kujunemisest 1940. aastal.⁹ David Vseviov on oma doktoritöös tutvustanud Sillamäe linna saatust peale Teist maailmasõda, mis oli üks kahest piiritsooni jäänud kinnisest linnast Eestis.¹⁰ Kristjan Luts on uurinud Eesti meeste teenistust NSV Liidu armees. Muuhulgas on ta kirjeldanud piirivalves teenivatele ajateenijatele seatud tingimusi.¹¹ Piiritsooni kaudu üritati ka NSV Liidust välja pääseda. Jaak Pihlau on kirjutanud kolm artiklit Eesti NSV-st põgenemisest.¹² Põgusalt on teemaga tegelenud Vahur Ohmann ja Meelis Saueauk. Neist esimene on kirjutanud piiritsooni kehtestamisest,¹³ teine piirivalve 5. osakonnast, mis tegeles luurega piiritsoonis

⁶ **Paavle.** Kuidas ära hoida.

⁷ **Indrek Paavle.** Ebaühtlane ühtne süsteem. Sovetliku passisüsteemi kujunemine, regulatsioon ja rakendamine Eesti NSV-s. I. Passisüsteemi mehhanism. – *Tuna*. 2010, nr 4. Lk 46–52; **Paavle.** Ebaühtlane ühtne süsteem. II, lk 47–48; **Indrek Paavle.** Soviet passport system in Estonian SSR. – *Estonia since 1944. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Tallinn: IKUES, 2009. Lk 79–82.

⁸ **Tiit Noormets.** Eesti piirivalve ja selle asendamine NSV Liidu piirivalvega. – *Sõja ja rahu vahel II*. Esimene punane aasta. Peatoimetaja Enn Tarvel. Tallinn: S-Keskus, 2010. Lk 351–370.

⁹ **Olavi Punga.** NSV Liidu relvajõudude tagalavalve formeerumine ja tegevus Eesti territooriumil 1941. aastal. Magistritöö. (Juhendaja Tõnu-Andrus Tannberg.) Tartu: Tartu ülikool, 2009. Lk 25–30.

¹⁰ **David Vseviov.** Kirde-Eesti urbaanse anomaalia kujunemine ning struktuur pärast Teist maailmasõda. Doktoritöö. (Juhendaja Raimo Pullat.) Tallinn: TPÜ kirjastus, 2002. Lk 17–18, 25–37.

¹¹ **Kristjan Luts.** Eestlased Nõukogude armees 1968–1991. – *Ajalooline Ajakiri*. 2009, nr 1/2 (127/128). Lk 255, 258–260, 262–263.

¹² **Jaak Pihlau.** Lehekülgi Eesti lähiajaloost. Merepõgenemised okupeeritud Eestist. – *Tuna*. 2001, nr 2; **Jaak Pihlau.** Lehekülgi Eesti lähiajaloost. Maapõgenemised okupeeritud Eestist. – *Tuna*. 2001, nr 3; **Jaak Pihlau.** Eestlaste põgenemised Läände: kaks laevahõivamisjuhtumit. – *Tuna*. 2002, nr 4.

¹³ **Vahur Ohmann.** Eesti NSV Siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940–1954). Magistritöö. (Juhendaja Tõnu-Andrus Tannberg.) Tartu: Tartu ülikool, 2000. Lk 51.

ja välisriikides¹⁴. Mati Õun on koostanud piirivalvevägede üksuste paiknemise nimekirja 1980. aastatel, mis annab teavet ENSV-s asunud vägede tüübi, ülesannete ja asukoha kohta.¹⁵ Kohalike elanike ja sõjaväelaste vahelisi suhteid on uurinud Tormis Jakovlev.¹⁶ Eesti NSV piiritsooni teemal on avaldatud mälestuste kogumik,¹⁷ lühikäsitus¹⁸ ja ajakirjanduslik ülevaade¹⁹.

Hiiumaa piiritsooni uurimisel on väga suure töö ära teinud Hiiumaa Militaarajalooselts. 2013. aastal valmis allikapublikatsioon „Nõukogude piirivalve Hiiumaal 1940–1992“.²⁰ Lisana on publitseeritud piiritsooniga seotud dokumente endisest Hiiu maakonna arhiivist.²¹ Mart Mõniste on läbi vaadanud kohaliku ajalehe ning koondanud kõik piirivalveteemalised artiklid elektroonilisse allikapublikatsiooni.²² Silver Riisalo magistritöös on antud ülevaade säilinud kordonitest ja piirivalve vaatlustornidest militaarpärandi säilitamise vaatevinklist hinnatuna.²³ Noppeid piiritsooni kehtestamisest ja kohalike-piirivalvurite suhetest on võimalik leida Endel Saare raamatutes.²⁴ Samuti oli autori kasutuses Indrek Paavle peagi Hiiumaa koguteoses ilmuva peatüki käsikiri „Hiiumaa 1944–1991“, mis avab laiemalt Hiiumaa olustikku nõukogude ajal.²⁵

Allikad ja meetodid

1980. aastate lõpus viis Nõukogude piirivalve Hiiumaalt minema kogu oma tegevust kajastavad materjalid.²⁶ Piirivalve dokumente on tervikuna säilinud Eestis vähe.²⁷ Seetõttu ei keskenduta töös mitte arhiiviallikate otsingule, vaid kogutakse materjali kohalikust ajakirjandusest ning hiidlaste ja piirivalvurite mälestustest.

Meenutuste kogumiseks koostas autor küsimustiku „Hiiumaa piiritsoon“,²⁸ mida sai internetis täita

¹⁴ **Meelis Saueauk.** Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB) Eestis 1944–1946. – *Tuna*. 2008, nr 3. Lk 42.

¹⁵ **Mati Õun.** NSV Liidu Riikliku Julgeoleku Komitee. – Võõrväed Eestis 20. sajandi lõpukümnendil. Koostaja Mati Õun. Tallinn: Senitel, 2006.

¹⁶ **Tormis Jakovlev.** Nõukogude armee Lääne-Saaremaal ja selle suhted kohalike elanikega. – Saaremaa muuseumi kaheaastaraamat 1997–1998. Koostaja Olavi Pesti. Kuressaare: Tormikiri, 1999.

¹⁷ **Enno Tammer.** Nõukogude piir ja lukus elu. Tallinn: Tammerraamat, 2008.

¹⁸ **Jüri Pärn.** Soviet military infrastructure and its formation in Estonia. – The Estonian Green Belt. Koostaja Kalev Sepp. Tallinn: Geoguide Baltoscandia, 2011. Lk 12–16, 19–20, 29–31.

¹⁹ **Virkko Lepassalu.** Riigipiir. Tallinn: Pegasus, 2010.

²⁰ **Hiiumaa Militaarajalooselts.** Nõukogude piirivalve Hiiumaal 1940–1992. www.mil.hiiumaa.ee/pv/Noukogude_piirivalve_Hiiumaal_1940-1993-3.pdf [18.05.2015].

²¹ **Hiiumaa Militaarajalooselts.** Piiritsooni teemalisi dokumente Hiiumaa arhiivist. www.mil.hiiumaa.ee/pv/Piiritsooni_dokumente_126-lk.pdf [18.05.2015].

²² **Mart Mõniste.** Piirivalve teemalisi artikleid ajalehest „Nõukogude Hiiumaa“/„Hiiumaa“ 1966–1993. www.mil.hiiumaa.ee/pv/piirivalve_artikleid_Hiiumaa_ajalehtedest.pdf [18.05.2015].

²³ **Silver Riisalo.** Hiiumaa militaarpärandi analüüs. Magistritöö (Juhendajad Kalev Sepp, Janar Raet.) Tartu: Maaülikool, 2011. Lk 43–44.

²⁴ **Endel Saar.** Hiiumaa – kiviajast tänapäevani. Kärkla: Pakett, 2004; **Endel Saar.** Sõruots – Hiiumaa lõunarand. II osa. Emmaste: Sõruotsa Külaselts, 2007.

²⁵ **Indrek Paavle.** Hiiumaa 1944–1991. Käsikiri autori valduses.

²⁶ Intervjuu Sergei Randeliga. 17.03.2015. Küsitles Taavi Koppel. Autori valduses.

²⁷ **Paavle.** Kuidas ära hoida, lk 62.

²⁸ Küsimustikku vt Lisa 1. Küsitlus „Hiiumaa piiritsoon“.

24. märtsist 23. aprillini 2015. Küsimused olid seotud eeskätt piiritsooni protseduuridega ning piirivalvurite tegevusega. Küsimustiku täitis 45 inimest. Enamiku vastajate sünniaasta jäi vahemikku 1950–1965, mistõttu on paremini kirjeldatud 1970., aga eriti 1980. ja 1990. aastad. Küsitlust täiendavad samal ajavahemikul läbi viidud viis intervjuud. Intervjueeritavate valikul lähtuti eeldusest, et piirivalvega olid tihedamad kokkupuuted neil, kes elasid valvatava ranniku läheduses.²⁹ Seetõttu on kolm küsitletut pärit Lääne-Hiiumaalt.³⁰ Intervjueeriti ka kohalikku, kes aitas piirivalvureid sidetehnikaga ning pidi seetõttu piirivalvuritega tavapärasest rohkem suhtlema.³¹ Lisaks õnnestus intervjuu teha 1982–1991 Kärkla komandantuuri vastuluure osakonna ülema ja komandandi asetäitjana töötanud Sergei Randeliga.³² Tema mälestused haakuvad 1973–1982 Saaremaal töötanud 11. piirivalvesalga komandöri asetäitja Leo Tiri omadega.³³ Selliselt on töös lisaks kohalike elanike mälestustele esindatud ka n-ö teine pool ehk piirivalvurite seisukohad alates 1970. aastatest.

Bakalaureusetöö on jaotatud kahte peatükki. Esimene neist annab ülevaate piiritsoonist Eesti NSV-s üldiselt. Kirjeldatakse piiritsooni kehtestamist, toimimist, kontrolli ja likvideerimist. Teine peatükk annab ülevaate Hiiumaa piiritsoonist, analüüsi fookuses on kohalike elanike ja piirivalvurite vahelised suhted. Samuti uuritakse piiritsooni likvideerimist ja piirivalvevägede lahkumist saarelt ning elanike reaktsioone muutustele.

Autor tänab oma töö kaasjuhendajat Indrek Paavlet, kes hukkus traagiliselt 27. aprillil 2015.

²⁹ Küsitletud kohalike sünniaastad on 1939, 1944, 1956, 1964 ja 1972.

³⁰ Intervjuu Tiina Heinmaga. 13.03.2015. Küsitles Taavi Koppel. Autori valduses; Intervjuu Helgi Põlloga. 16.03.2015. Küsitles Taavi Koppel. Autori valduses; Intervjuu Svetlana Reinmetsaga. 17.03.2015. Küsitles Taavi Koppel. Autori valduses.

³¹ Intervjuu Ülo ja Mai Soonikuga. 16.03.2015. Küsitles Taavi Koppel. Autori valduses.

³² Intervjuu Sergei Randeliga.

³³ **Leo Tiri.** Meenutusi Eesti läänesaarestiku piiri kaitsest aastatel 1973–1981. 2012. Käsikiri autori valduses.

I PIIRITSOON EESTI NSV-s

1.1 Piiritsooni ja -režiimi kehtestamine

1940. aasta suvel okupeeris NSV Liit Eesti territooriumi. Eesti põhja- ja läänepiir muutusid NSV Liidu riigipiiriks, mida tuli valvama hakata. 21. juulil andis NSV Liidu Siseasjade Rahvakomissariaat (NKVD) välja käskkirja, millega nõuti uue läänepiiri kontrolli alla võtmist. Eesti NSV siseminister Maksim Unt andis 22. ja 23. juulil välja käskkirjad, mille alusel pidi Eesti piirivalve mere- ja maismaapiiri üle andma NSV Liidu NKVD piirivalvevägedele. 26. juuliks oli piir üle võetud ning alustatud Eesti piirivalve likvideerimist.³⁴

Vastne nõukogude võim asus kiiresti piirama inimeste lahkumist Eesti NSV territooriumilt. 28. juulil andis siseminister Maksim Unt välja määruse, millega keelati välismaalastel ilma siseministeeriumi sellekohase loata riigist lahkumine. Järgmisel päeval kuulutati kehtetuks kõik enne 29. juunit välja antud Eesti kodanike välispassid, kui kodanikud viibisid määruse andmise ajal Eesti territooriumil. 20. augustil keelati välismaalastel riigist lahkumine ilma vastava väljasõiduloata.³⁵

Piiritsooni kehtestamine 1935. aasta üleliidulise määruse alusel algas septembris. 26. septembril andis miilitsavalitsus välja akti, millega keelati ilma miilitsa loata sisenemine piiriäärsetele aladele. Piirkonna elanike isikutunnistustesse kästi lüüa sissesõiduloana spetsiaalne tempel. Kuna aga miilitsavalitsusel puudus õigus kehtestada üldkehtivaid normatiive, ei saa seda akti lugeda piiritsooni loomise juriidiliseks aluseks.³⁶

12. detsembril 1940 jõustus Balti piirivalvevägede ringkonna staabis valminud ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu (ENSV RKN) välja antud otsus „Piirivalve ja meresõidu režiimist“. Otsus käsitles piirivalverežiimi Soome lahe rannikul, loetles piirkonnad, kuhu sisenemine oli kitsendatud või keelatud ning reguleeris laevasõitu ja kalapüüki Eesti NSV territoriaalvetes. Keelatud tsoonina loetleti kõik Eesti meresaared, Pakri poolsaar Vasalemma jõeni, Põllküla–Madise ja Laoküla–Kersalu maanteed ning Suurupi poolsaare põhjaosa koos Viti ja Muraste mõisatega. Sarnaselt miilitsavalitsuse varasema otsusega keelati tsooni sisenemine ilma miilitsa loata. Sisse seati kohustus end 24 tunni jooksul peale tsooni sisenemist registreerida. Kohalikel elanikel ei olnud luba vaja, kuna nende isikutunnistuses oli vastav tempel. Eraisikutel keelati täielikult sisenemine Soome lahe suurematele saartele: Osmussaar, Suur-Pakri, Naissaar, Aegna, Prangli ja Aksli. Laevad pidid

³⁴ **Punga.** NSV Liidu relvajõudude tagalavalve, lk 23.

³⁵ **Ohmann.** Siseministeeriumi institutsionaalne areng, lk 51.

³⁶ **Paavle.** Kuidas ära hoida, lk 63.

hoidma nimetatud saartest vähemalt ühe kilomeetri kaugusele. Keelatud oli ka endise NSV Liidu – Eesti riigipiiri ületamine.³⁷

Soome lahel liiklevad veesõidukid tuli registreerida kohalikes valitsusorganites või sadamavalitsustes. Alustele anti number ja tunnistus, mis tuli registreerida elukohajärgses sadamavalitsuses. Piirivalve määras kindlaks kohad, kus tohtis maabuda, lastida ja aluseid hoida. Sadamates hoitavad alused pidid olema lukustatud ja valvatud. Majandus- ja teadustegevuse otstarbel võisid veesõidukid sõita igal ajal rannikust kuni 12 meremiili ulatuses. Spordiga või huvireisidega tegelevad alused aga vaid päevasel ajal piirivalve lubadega kuni kolme meremiili ulatuses. Piirivalvurid kontrollisid merele minekut ja maabumist.³⁸

NSV Liidu uue läänepiiri valvamiseks moodustati NKVD Balti piirivalveringkond keskusega Tallinnas, mis kontrollis Eesti põhja- ja läänerannikut ning saari. Väiksemat osa Eesti territooriumist kontrollis Leningradi piirivalveringkond.³⁹ Maismaapiiri valvasid Balti piirivalveringkonnas neli salka, mis jagunesid 20 komandantuuriks ning need omakorda 120 kordoniks.⁴⁰ Kordoni suurus varieerus 40–60 meheni.⁴¹ 1941. aasta juunis kuulus Balti piirivalveringkonna koosseisu viis maapiirivalve salka, piirivalvelaevade ja kaatriite salk, õhueskadrill, viis mere kontroll-läbilaskepunkti, nooremkomandör-koosseisu ringkonnakool ja Eesti-Läti piirivalvestruktuurid.⁴²

Uue NSV Liidu piiri kõrval säilitati ka endine NSV Liidu – Eesti ja Eesti–Läti riigipiir, mille abil kontrolliti maismaad pidi Eestisse sisenemist ja väljumist. Esimene neist nimetati NKVD otsusega 21. juulil ümber piirivalve tõkestustsooniks ehk piiritõkke-tsooniks. Alles 27. detsembril 1940 andis NSV Liidu NKVD välja piiritõkestustsoonis valveteenistuses olevate piirivalvurite tegutsemisjuhise. Juhise kohaselt tuli 5 km kaugusele Eesti territooriumile ulatuvasse tõkestustsooni loata sisenejaid karistada kriminaalkorras. Omapärase seisus oli Eesti–Läti riigipiir, mida valvasid jätkuvalt Eesti rahvuslikud piirivalveüksused oma senise struktuuriga. 1941. aasta alguseks Läti koosseis muutus – kogenud piirivalvurid asendati kommunistide ja komnoortega. Tulevikus pidi see koosseis valvama kogu Eesti–Läti piiri. Eesti piirivalve jäeti esialgu alles, et valvata piiri niikaua, kuni Läti koosseis

³⁷ **Paavle.** Kuidas ära hoida, lk 63–64; **Noormets.** Eesti piirivalve, lk 365.

³⁸ **Paavle.** Kuidas ära hoida, lk 77–78.

³⁹ Leningradi piirivalveringkond kontrollis endist NSV Liidu – Eesti piiri. Piiri valvas 7. piirivalvesalk keskusega Kuressaares ja 9. piirivalvesalk keskusega Pihkvas. Vt **Noormets.** Eesti piirivalve, lk 364.

⁴⁰ Rakveres paiknes 6. piirivalvesalk, mis valvas piiri Narva ja Tallinna vahel. 8. piirivalvesalk staabiga Haapsalus kontrollis piiri Tallinna ja Pärnu vahel. Hiiu- ja Saaremaa rannikut valvas 10. piirivalvesalk staabiga Kuressaares. 12. piirivalvesalk staabiga Liibavis valvas Läti rannikut Palangani Leedus. Hiljem lisandus viienda salgana 99. üksikpiirivalvesalk, mis valvas Hanko poolsaare rannikut Soomes. Ringkonna koosseisu kuulus 11. üksik lennueskadrill Saaremaal, üksikud merepiiri kontroll-läbilaskepunktid Tallinnas, Pärnus, Riias, Ventspilsis ja Liibavis, 2. Balti piirivalvelaevade salk divisjonidega Tallinnas, Liibavis ja Narva-Jõesuus ning ringkonna nooremkomandör-koosseisu kool Tallinnas. Endist piiri Läti ja NSV Liiduga valvasid 7., 9. ja 11. piirivalvesalk. **Punga.** NSV Liidu relvajõudude tagalavalve, lk 25–29; **Noormets.** Eesti piirivalve, lk 363.

⁴¹ **Punga.** NSV Liidu relvajõudude tagalavalve, lk 25–27.

⁴² Samas, lk 30.

omandab piisava kogemuse.⁴³

NSV Liidu piirivalve hakkas kohe tegelema ka kohalike elanike küsimusega. Piirialadele hakati looma kohalikest elanikest koosnevaid vabatahtlikke piirivalve abiüksusi. Loodud abiüksuste tulemuslikkuse kohta ei ole allikate vähesuse tõttu võimalik midagi öelda.⁴⁴ Lisaks hakkas piirivalve sisse seadma salajast agentuuri, et kontrollida rannikualade elanikke. Piiri valvamise Eesti piirivalvelt ülevõtmisel pidi Eesti pool üle andma ka enda agentide nimekirja. Korralduse täitmise kohta puuduvad allikad. Veebruaris 1941 märkis Balti ringkonna ülem, et piirivalvet abistab umbes 450 inimest. Ei ole teada, kas nende inimeste all oli mõeldud abiüksuste liikmeid, agente või mõlemaid.⁴⁵

Augustis 1940 oli Balti piirivalveringkonnal piisav võimekus, et asuda püüdma Eestist paadiga põgenevaid inimesi. Sügisel algas suurem põgenemine Eestist Soome. Kuna piirivalve ei olnud jõudnud taristut välja ehitada, oli põgenejatel reaalne võimalus sihtkohta jõuda. Samas lõppesid paljud paadiga üle mere või jalgsi mööda jääd põgenemised hukkumise või vangistamisega. Teada on juhtumeid, kus piirivalve pidas kinni sadamates välismaa laevadel end peitvaid inimesi.⁴⁶

Piiritsooni hakati taastama 1944. aasta sügisel, kui Punaarmee kaevas piki Eesti põhja- ja läänerrannikut kraavid, rajas tulepesad ning tähistas kogu rannikuriba piiritsoonina. Uut piirirežiimi alusdokumenti esialgu ei koostatud, kuna selleks polnud sisulist vajadust. Formaalselt kehtis ENSV RKN-i 1940. aasta 12. detsembri otsus, mis oli jätkuvalt kooskõlas üleliiduliste normatiividega. Lisaks kehtis kuni 4. juulini 1946 Eestis sõjaseisukord⁴⁷, mis piiras liikumisvabadust.⁴⁸

10. novembril 1944 tuli armee ülemjuhataja peakorterist direktiiv, milles nõuti pühasustuse likvideerimist lähemal kui kahe kilomeetri kaugusel rannikust kogu Soome ja Liivi lahe rannikul ning Läänemere saartel. Käsu andis 6. detsembril edasi Leningradi rinde vägede komandör 8. ja 67. armee komandörile ja Balti laevastikule, EK(b)P (Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei) büroo sai direktiivist ära kirja. 21. detsembril andis ENSV RKN välja määruse „Mere-Sõjalaevastiku baaside ja rannakaitse rajoonides elavate elanike ümberpaigutamise kohta teistesse piirkondadesse“ ning saatis selle täitmiseks Pärnu-, Saare-, Lääne-, Harju- ja Virumaa maakonna täitevkomitee esimeestele. Määrus kohustas kohalikke võime 1. jaanuariks 1945 rannikuala püsielanikkonna ümber asustama teistesse piirkondadesse. Ümberasustatutele ei nähtud ette asenduselukohta, vaid inimesed pidid enamasti endale ise uue elukoha leidma. 1945. aasta veebruari keskpaigaks oli mandril ümber

⁴³ **Punga.** NSV Liidu relvajõudude tagalavalve, lk 23–24; **Noormets.** Eesti piirivalve, lk 368–369.

⁴⁴ **Noormets.** Eesti piirivalve, lk 364.

⁴⁵ Samas, lk 364–365.

⁴⁶ Samas, lk 364–365; **Paavle.** Kuidas ära hoida, lk 63.

⁴⁷ NSV Liidu Ülemnõukogu välja kuulutatud sõjaseisukorrast teavitati Eesti elanikke 23. juunil 1941 ajakirjanduse vahendusel. **Punga.** NSV Liidu relvajõudude tagalavalve, lk 33.

⁴⁸ **Paavle.** Kuidas ära hoida, lk 65.

asustatud üle 40% nõutud perekondadest, Hiiumaal 30–50%. Saaremaal oli plaan täielikult täidetud vaid Sõrve poolsaarel, mille elanikkonna olid sakslased evakueerinud juba 1944. aasta lahingutega.⁴⁹ Kui Euroopas lõppes Teine maailmasõda, loobuti rannikualade tühjendamise plaanist ning enamasti võisid minema aetud inimesed kodudesse naasta.⁵⁰ Ülemjuhataja direktiiv täitis kahte eesmärki. Esiteks said sõjaväelased kiiresti asuda rannikuelanike poolt tühjaks jäänud hoonetesse. Seal said sõdurid hea asukoha, kust vaenlase tegevust jälgida. Teiseks aitas direktiiv kindlustada NSV Liidu läänepiiri, kuna merele pääsemiseks pidid põgeneda soovijad läbima sõjaväe kontrolli all oleva ala.

Vajadus uue piirirežiimi alusdokumendi järele tekkis 1946. aasta suvel, kui Eesti territooriumil lõppes sõjaseisukord ja NSVL Ministrite Nõukogu (MN) andis välja uue piirirežiimi alusmääruse. 28. septembril andsid EK(b)P Keskkomitee (KK) ja Eesti NSV MN määruse passisüsteemi kehtestamisest NSV Liidu rannapiiri keelualadel. Oktoobris alanud passide väljastamine kestis 1947. aasta alguseni. Piiritsoonis elavatele inimestele löödi passi koos sissekirjutusega seal elamist tõendav tempel. Vastavalt passimäärustikule tuli tsoonis välja selgitada isikud, kes seal vastavalt passimäärustikule elada ei tohtinud.⁵¹

26. oktoobril 1946 andis ENSV MN välja salajase määruse „Eesti NSV suletud rannavööndi ja selle režiimi kohta“. Uus piirirežiimi alusmäärus määratles piiritsooni administratiivüksuste järgi. Tsooni jäid Viru-, Harju- ja Läänemaa maakondade mereäärsed külanõukogud ning kõik NSV Liidule kuuluvad Läänemere saared.⁵² Linnad piiritsooni enamasti ei kuulunud, erandiks Paldiski ja Sillamäe.⁵³ Süsteem jäi põhiosas endiseks: piiritsooni sai siseneda miilitsa väljastatud lubade alusel, alaliste elanike luba oli tempel passis ja sissekirjutus tsooni. Kõik meresõiduvahendid tuli registreerida kindlaksmääratud sadamas või randumiskohas. Alused pidid olema sadamas lukustatud ning aere, tulle ja purjesid tuli eraldi hoida. Alusmääruse ajakirjanduses refereerimisel lisasid maakonna täitevkomiteed omalt poolt keelu öösel rannas tuld teha ning rannikul asuvatele majadele

⁴⁹ 1944. aastal saadeti sõja eest Saksamaale põgenikelaagrisse umbes 2500 Sõrve poolsaare elanikku. **Toomas Hiio** jt. *Estonia 1940-1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity/Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006. Lk 1227. Sõrve elanike mälestusi vt **Paul Tamkivi**. Saarlaste elulood I. Kuressaare: Tallinna Saarlaste Ühendus, 2003. Lk 273–284, 292–296; **Paul Tamkivi**. Saarlaste elulood II. Kuressaare: Tallinna Saarlaste Ühendus, 2004. Lk 161–166; **Paul Tamkivi**. Saarlaste elulood III. Kuressaare: Tallinna Saarlaste Ühendus, 2005. Lk 41–47, 119–122, 172–173; **Paul Tamkivi**. Saarlaste elulood V. Kuressaare: Tallinna Saarlaste Ühendus, 2008. Lk 213–219; **Ülo Tuulik**. Sõja jalus: sõjaromaan akadeemik Jaan Unduski kommentaariga. Tallinn: Kamirell, 2010.

⁵⁰ **Kaljo-Olev Veskimägi**. Kuidas valitseti ENSV-d. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega. Tallinn: Varrak, 2005. Lk 171; **Paavle**. Kuidas ära hoida, lk 65.

⁵¹ **Paavle**. Kuidas ära hoida, lk 65.

⁵² Piiritsooni territoorium ei püsinud muutumatuna, vaid laienes vaikselt aja jooksul. Kehtis reegel, et merega kokku puutuv haldusüksus kuulub piiritsooni. Kui külanõukogu liideti piiritsoonis asuva külanõukoguga, siis laienes piiritsoon liidetava külanõukogu arvel. Vt **Paavle**. Kuidas ära hoida, lk 72–74, 89–91.

⁵³ Vt **Vseviõv**. Kirde-Eesti anomaalia, lk 25–37; **Paavle**. Kuidas ära hoida, lk 73.

kohustuse pimendada merepoolsed aknad.⁵⁴

1946. aastal läks piiri valvamine täielikult üle piirivalvevägedele⁵⁵, algas regulaarne patrullimine ning hakati välja ehitama piirivalvekordoneid ja sidevõrke. 18. detsembril andis ENSV MN välja määruse, mis nägi ette paljude elamispindade üleminekut Leningradi piirkonna⁵⁶ piirivalvevägede valitsusele. Enam kui 500 hoonet ja korterit anti pikaajaliselt piirivalvele tasuta rendile. Hooned, mida määrus ei nimetatud, aga mis olid piirivalve kasutuses, pidid minema kohalike riigivõimude käsutusse. 1947. aasta paiku muutus meritsi põgenemine senisest tuntavalt raskemaks. Lisaks piiri väljaarendamisele ja tehnilise võimekuse paranemisele hakkas julgeolek hulgaliselt rannakalureid värbama, potentsiaalsetele põgenikele hakati lõkse üles seadma. Karmistati ka piirivalve ja julgeoleku kontrolli kalalaevade üle.⁵⁷

28. märtsil 1947 andsid EK(b)P KK ja ENSV MN välja määruse piirirežiimi tugevdamisest. Määruse koostamisel lähtuti ideest, et head elu elav kohalik ei põgene ning on motiveeritud tegema piirivalvega koostööd võimalike põgenike ja spioonide tabamisel. Määrus kirjeldas meetodeid, kuidas muuta elu piiritsoonis senisest paremaks. Selleks tuli piiritsooni ehitada uusi rahvamaju ja raamatukogusid, organiseerida alalisi ja liikuvaid kinosid, teha korda teed ja sillad, parandada elektrivarustust, sidet, kaubaga varustust ning bussi- ja praamiühendust. Piiritsooni elanike kergemaks kontrollimiseks tuli hakata likvideerima raskesti kontrollitavat hajaasustust. Glavlit⁵⁸ pidi esimeses järjekorras puhastama sealsed raamatukogud „vaenulikust kirjandusest“, julgeoleku ülesandeks sai „nõukogudevastase elemendi“ välja saatmine. Piiritsoon pidi saama parima kaadri, senine tuli üle kontrollida ja sobimatud isikud välja vahetada. Suurejoonelise plaani täitmine kulges aga vaevaliselt, suurimat edu saavutati kaadri puhastamisel. Vallandati mitmeid vallapartorge, postiljone ja madalamaid ametnikke ning kontrolliti hävituspataljoni liikmete tausta. Juuliks oli piiriäärsetest valdadest lahti lastud või mujale saadetud 77 õpetajat.⁵⁹ Aasta lõpuks oli olukord rahuldav vaid teede ja sildade kordategemisega. Osa eesmärke suudeti täita pikema aja jooksul, teistest loobuti.⁶⁰

Indek Paavle hinnangul rakendati 1947. aastaks välja kujunenud põhimõtteid 1980. aastate lõpuni.⁶¹

⁵⁴ **Paavle**. Kuidas ära hoida, lk 65–78.

⁵⁵ Osaliselt olid seni piiri valvanud laskurväeosad.

⁵⁶ Eestis tegutsenud piirivalveväed allusid 1975. aastani Loode Piirivalveringkonnale keskusega Leningradis. Seejärel Punalipulisele Balti Piirivalveringkonnale keskusega Riias. **Õun**. Riikliku Julgeoleku Komitee, lk 46.

⁵⁷ **Jakovlev**. Nõukogude armee Lääne-Saaremaal, lk 194; **Paavle**. Kuidas ära hoida, lk 67–68; **Pihlau**. Merepõgenemised, lk 68–70.

⁵⁸ Glavlit ehk Kirjandus- ja Kirjastusajade Peavalitsus oli 1922. aastal asustatud Vene NFSV ja hiljem NSV Liidu tsensuuri ametkond. **Kaljo-Olev Veskimägi**. Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 1996. Lk 20.

⁵⁹ Samas, lk 143.

⁶⁰ **Veskimägi**. Kuidas valitseti ENSV-d, lk 171; **Paavle**. Kuidas ära hoida, lk 66–67.

⁶¹ **Paavle**. Ebaühtlane ühtne süsteem II, lk 48. Erandiks võib pidada Lavrenti Beria korraldust juunis 1953, millega kaotati

1946–1987 anti välja 13 Eesti NSV piirirežiimi alusdokumenti. Enamasti anti uus määrus välja siis, kui oli vaja senine määrus viia kooskõlla muutunud haldusjaotuse, ametkondade struktuuri või uute üleliiduliste õigusaktidega. Määruste väljaandmise võis tingida ka julgeoleku või piirivalve soov kontrolli tugevdada. Alusdokumendid läksid aja jooksul täpsemaks, kuid sisuliselt püsis 1946. aasta alusmäärusega kehtestatud süsteem kuni nõukogude perioodi lõpuni.⁶²

1.2 Piiritsooni sisenemise ja seal elamise reeglid

Üldiselt oli piiritsooni sisenemiseks vaja luba.⁶³ Kohalikel elanikel oli selleks enne 1946. aastat isikutunnistuses ja seejärel passis olev tempel ning sissekirjutus piiritsoonis. 1959. aastast said tsoonis alaliselt elavad, kuid mujal õppivad õpilased ja tudengid õiguse koju sõita õpilaspileti ning külanõukogu tõendiga. 1961. aastast võisid isikud, kel on passis piiritsooni tempel, liikuda vabalt ENSV piires. Mujal elavad inimesed pidid piiritsooni sisenemiseks taotlema elukohajärgsest miilitsajaoskonnast vastava loa. Selle saamiseks tuli hiljemalt 10 päeva enne sõitu esitada kirjalik avaldus ning sõidu eesmärgi tõendavad dokumendid. Järgnes erikontroll, mis oli liiduvabariigi keskustes elavate inimeste puhul põhjalikum. Tuusikute ja komandeeringutega sõitjaid kontrolliti vajadusel, alaealisi ei kontrollitud. Julgeolek andis vastuse kahe-kolme päeva jooksul, kui ei olnud tegemist just matustele või raskesti haige juurde minekuga. Sellel juhul tuli kontroll võimalikult kiiresti läbi viia. Eitavat vastust ei tulnud põhjendada.⁶⁴

Piiritsooni luba anti tavaliselt ühele isikule kindlasse asustuspunkti sisenemiseks ning see oli ühekordne. Komandeeringu ja siseturismi lihtsustamiseks hakati 1960. aastatest lubama ka grupiviisilist registreerimist. Sugulaste külastamiseks võidi anda korduvkasutatavaid lube kuni üheks aastaks. Piiritsooni ajutiselt elama asuvatele inimestele võidi alates 1970. aastast anda luba kuni 45 ööpäevaks. Hiljem pikenes see aeg kuue kuuni. Aja jooksul nende lubade arv kasvas, mis tulenes

kõik piiriäärsed keelutsoonid. Muudatus jäi äärmiselt lühiajaliseks, kuna Beria kõrvaldamisega taastati endine kord. **Ants Viies.** Elukogemusi Eesti NSV algusaegadel. – *Tuna*. 2005, nr 4. Lk 123.

⁶² **Paavle,** Kuidas ära hoida, 68–70.

⁶³ Erandina loetlesid alusmäärused mitmeid ametikohti, mis võimaldasid lihtsustatud korras piiritsooni siseneda. Sellisel juhul erinesid tavalisest tsooni sisenemiseks vajalike dokumentide liik ja vabalt ligipääsetava piiritsooni ulatus. Oli palju piirkondi, kuhu pääses lubadeta. Erand kehtis alaliselt piiritsoonis asuvatele suurematele asulatele, näiteks Keila puhul. Suvehooajal võisid ENSV kodanikud külastada ametlike suvituskohtade nimekirja kantud paiku. Piiritsoonis asuvasse pioneerilaagrisse võisid lapsevanemad sõita tõendi alusel. Tuusiku või arsti saatekirjaga oli võimalik pääseda puhke- ja raviasutustesse. Teatud tingimustel võis külastada piiritsooni asulaid, kus asusid avaliku otstarbega asutused. Kõik inimesed võisid läbi sõita piiritsooni läbivatest rongi- ja bussijaamadest ning sõita Tallinna–Narva ja Tallinna–Haapsalu maanteel. Piiritsoonis võis peatuda vaid avari korral. Lisaks oli erandeid, mis kehtisid mõnel väiksemal alal ning ainult teatud piirkonna elanike jaoks. Vt **Paavle.** Kuidas ära hoida, lk 74–76.

⁶⁴ **Paavle.** Kuidas ära hoida, lk 70–72.

osaliselt rahvaarvu kasvust ja piiritsooni mõningasest laienemistest. Indrek Paavle on lubade arvu kasvu seostanud eelkõige režiimi hoiakuga, mis muutus aja jooksul inimeste mere äärde lubamise suhtes leplikumaks.⁶⁵

Üldjuhul ei antud lubasid välisriigi kodanikele ega kodakondsuseta isikutele. Julgeolek ja siseasjade organid võisid tsooni mineku keelata isikutel, kelle puhul ei olnud see soovitatav „operatiivkaalutlustel“. Karistusastutusest vabanejale andis õiguse tsooni siseneda karistusastutuse asukoha siseasjade organ. Sihtkoha siseasjade organ võis vabanenu sisenemise piiritsooni omalt poolt keelata. Lisaks tõid teatud karistused kaasa sissekirjutuspiirangu, mis raskendas piiritsooni elama asumist.⁶⁶ Näiteks 1974. aastast kuulusid piirangute nimekirja isikud, kes olid eriti ohtlikud retsidivistid või karistatud eriti ohtlike riiklike kuritegude eest vabadusekaotuse või asumisele saatmisega. Viimaste hulka kuulusid lisaks rasketele isikuvastastele ja majanduskuritegudele ka süüdistus nõukogudevastases agitatsioonis ja propagandas ning „riiklikku või ühiskondlikku korda halvustavate teadvalt valede väljamõeldiste levitamine.“ Piirangud ei laienenud armuandmise või amnestia korras vabanenutele, kergendavatel asjaoludel süüdi mõistetule ning neile, kes olid peale vabanemist läbinud sõjaväeteenistuse. Lisaks kustas karistus teatud aja jooksul peale karistuse kandmist, kui selle aja jooksul ei pandud toime uusi kuritegusid.⁶⁷ Vastava liiduvabariigi valitsus võis karistatule soovi korral anda loa režiimipiirkonnas elamiseks. ENSV MN andis enamasti vajaliku loa.⁶⁸

Piiri rikkumine oli ENSV-s kriminaliseeritud. 1940. aastal välja antud alusmäärus nägi režiimi rikkumise eest ette kuni kolm aastat vanglakaristust või rahatrahvi. 1946. aasta alusmäärus sätestas rikkumise korral kas kriminaal- või administratiivvastutuse. Viimase juhul, kui rikkumine ei olnud „kuritahtlik“. Alusmäärused ajavahemikus 1957–1966 võimaldasid emba-kumba: kas administratiiv- või kriminaalvastutust. 1966. aasta määrus võimaldas jälle määrata mõlemat tüüpi karistusi vastavalt ENSV kriminaalkoodeksile. Kuna kriminaalkoodeksis puudus vastav paragrahv, siis oli 1980. aastate keskpaigani võimalik inimesi karistada vaid riigipiiri ebaseadusliku ületamise eest kuni kolmeaastase vabadusekaotusega. 1986. aastal lisati kriminaalkoodeksisse §189, mis võimaldas isikut piiritsooni või -vööndisse sissesõidu, elamise või sissekirjutuse reeglite rikkumise eest karistada, kui talle oli aasta jooksul samasuguse rikkumise eest juba määratud administratiivkaristus. Paragrahv võimaldas

⁶⁵ Samas, lk 71, 80.

⁶⁶ Piirang puudutas ka küüditatud. Vt **Otto Mägi**. Hiidlased II maailmasõja lahingutes. Kärkla: Haapsalu Trükikoda, 2003. Lk 130, 137; **Tamkivi**. Saarlaste elulood I, lk 141, 326; **Rutt Hinrikus**. Eesti rahva elulood. Sajandi sada elulugu kahes osas. I osa. Tallinn: Tänapäev, 2000. Lk 315.

⁶⁷ Näiteks kustas 6–10-aastat vabadusekaotust kandnud isiku karistus 8 aasta möödudes, üle 10 aasta karistust kandnud isiku karistuse kustutamise pidi otsustama 8 aasta pärast kohus. Karistuse kustades ei rakendunud enam passirežiimi kehtestatud elukohapiirang. **Paavle**. Ebaühtlane ühtne süsteem I, lk 52.

⁶⁸ **Paavle**. Kuidas ära hoida, 71–72; **Paavle**. Ebaühtlane ühtne süsteem I, lk 52.

rikkujaid karistada paranduslike tööde või vabaduse kaotusega kuni kaks aastat või määrata rahatrahv 300 rubla. Täpne statistika rikkumise eest karistatute hulga ja määratud karistuste kohta puudub. Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Komitee (KGB) juhi Rein Sillari andmetel algatati 1970–1989 piiri ebaseadusliku ületamise või selle katse eest kriminaalasi 78 inimese suhtes.⁶⁹ Üldistavalt võib öelda, et aja jooksul kahanes kriminaalasjade osakaal. Üldjuhul piirduti kas hoiatuse või rahatrahviga. Rikkumisi oli aga tunduvalt rohkem kui sellekohaseid menetlusi, kuna enamasti ei andnud piirivalvurid rikkumistele ametlikku käiku.⁷⁰

Piirisoonis elamise kord muutus aja jooksul vähe. Kohalikud pidid passi alati kaasas kandma. Passis pidi olema vastav tempel ning sissekirjutus piiritsooni. Loata inimesi ei tohtinud tööle ega elama võtta. Alusmäärused seadsid täpsed reeglid meresõidule ja ürituste korraldamisele. Uute määrustega lisandus tegevuste nimekiri, mille piiritsoonis harrastamiseks oli vaja luba või mis olid keelatud. Näiteks keelati 1955. aasta alusmäärusega tsoonis loata topogeodeetilised tööd, pildistamine ja filmimine. Sergei Randeli⁷¹ mäletamisel tohtis 1980. aastatel piiritsoonis rannikut jäädvustada. Keelatud oli vaid piirivalve tehniliste postide filmimine ja pildistamine. Piirivalves tuli topograafiliste, geodeetiliste ja geograafiliste uurimistööde tegemiseks end registreerida. Samas ei tundnud piirivalvurid huvi selle vastu, mida teadlase konkreetselt uurisid. Valvataval rannikul oli mere äärde minek keelatud. Supelda tohtis vaid selleks kindlaks määratud kohtades päevasel ajal.⁷² Randeli hinnangul oleks 1980. aastatel seaduse järgi võinud ka valvataval rannikul rannas käia. Piirivalve aga ei soosinud sellist käitumist, kuna kordoni ülem pidi kindlaks tegema iga tundmatu jälje omaniku. Sellepärast olid kohalikele elanikele ette nähtud eraldi rannad, kus tohtis õhtul kella kümneni ujumas käia.⁷³

1.3 Kontrolli teostamine piiritsoonis

Piirirežiimi toimimise eest vastutasid piirivalve, miilits ja vastuluure organid. Kõigil kolmel organil oli piiritsoonis oma agentide võrgustik, mille abil nad jälgisid tsoonis toimuvat. Miilitsa ülesandeks

⁶⁹ Pihlau. Merepõgenemised, lk 68.

⁷⁰ Paavle. Kuidas ära hoida, lk 83–85.

⁷¹ Sergei Randel lõpetas 1977. aastal Moskva kõrgema piirivalvekooli. Randel töötas 1977–1980 Rakveres piirivalve vägedes ning seejärel kaks aastat Saaremaal. 1982–1991 töötas ta Hiiu maal Kärkla komandantuuris vastuluure osakonna ülema ja komandandi asetäitjana.

⁷² Ärakiri ENSV MN välja antud 1. märtsi 1961 määrusest „Piirirežiimist Eesti NSV-s“. 18. mai 1961. Lk 6. – Hiiu maa Militaarajalooselts. Piiritsooni teemalisi dokumente Hiiu maa arhiivist. www.mil.hiiu.ee/pv/Piiritsooni_dokumente_126-lk.pdf [23.05.2015].

⁷³ Paavle. Kuidas ära hoida, lk 70, 85; Intervjuu Sergei Randeliga.

oli piiritsooni lubade väljastamine, režiimi rikkujate süüasjade menetlemine ja tsoonist nende inimeste välja saatmine, kes seal elada ei tohtinud.⁷⁴ Miilitsal oli õigus kontrollida passe ja sissekirjutusi. Rutiinsed kontrollid toimusid elukohtades ja ametiasutustes. Miilitsa väljastatud lubade arv kasvas üldiselt aasta-aastalt.⁷⁵

Vastuluure ülesanne oli piiririkumisi ennetada. Säilinud on KGB 2. osakonna aruanded aastatest 1954.–1958.⁷⁶ KGB 2. osakonna ülesandeks oli vastuluure piiritsoonis, mis pidi oma agentuuri abil jälgima „kodumaa reetmisele“ ehk põgenemisele kalduvate isikute ning välismaa luureteenistuste agentide tegevust. Eelkõige otsiti võimalikke Ameerika, Inglise ja Skandinaavia spioone. Julgeoleku huviorbiidis olid alaliselt välismaaga seotud inimesed – need, kes pidasid kirjavahetust välismaal elavate tuttavatega, kelle sugulased elasid välismaal, kes olid reemigreerunud või repatrieerunud. Lisaks huvitasid julgeolekut endised ülevedajad ja salakaubavedajad, piiririkkujad või selles kahtlustatavad ning karistusasutustest naasnud.⁷⁷ Eraldi kategooria moodustasid inimesed, kel oli õigus merel käia.⁷⁸

Juba 1946. ja 1947. aasta paiku hakkas julgeolek hulgaliselt rannakalureid koostööle värbama rannakalureid ning looma „ülesõidupunkte“ võimalike läände põgenejate tabamiseks. Pidevalt jälgiti merel käivaid inimesi. Vältimaks varasemaid kalatraalerite põgenemisi⁷⁹, suurendati 1940. aastate lõpus tuntavalt julgeoleku ja piirivalve kontrolli merenduse üle. Enam ei tohtinud üheski kalalaevas mõlemad nii mehaanik kui kapten olla eestlased. Ka lähisugulasi ei lastud koos merele minna. Vastuluure üritas välja selgitada võimalikud põgenejad ning neid meeskondadest välja arvata. Kohaliku kaadri ja piirivalve koostöös kontrolliti sadamaid ning laevade meeskondi. Vajadusel tegi

⁷⁴ Režiimipiirkonnast inimeste välja saatmine kaotas Stalini surma järel oma aktuaalsuse. Näiteks kui 1947. aastal saadeti režiimipiirkonnast välja 319 inimest, siis 1956.–1960. aastal 79 inimest. 1960. aastatest režiimipiirkonnast väljasaatmist senisel kujul ei rakendatud. **Paavle**. Ebaühtlane ühtne süsteem II, lk 62–63, 66.

⁷⁵ **Paavle**. Kuidas ära hoida, lk 80.

⁷⁶ Vt Aruanne ENSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst ajavahemikul 1. aprill 1954 – 1. aprill 1955. Tallinn: Umara, 1997. Lk 99–108; Aruanne Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst 1955. aastal. Tallinn: Umara, 1998. Lk 61–63; Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal. Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2000. Lk 34–37; Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1957. aastal. Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1957. aastal. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2002. Lk 44–52; Aruanne Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö tulemuste kohta 1958. aastal. Aruanne Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö tulemuste kohta 1958. aastal. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2005. Lk 62–69.

⁷⁷ 1957. aastal oli piiritsoonis „arvele võetud“ 11 endist ülevedajat ja 46 salakaubavedajat, 65 piiririkkujat või selles kahtlustatavat, 21 reemigranti, 1283 repatrieerunut, umbes 3000 karistusasutustest naasnud ning üle 5000 inimese, kellel oli kirjavahetus välismaaga. Aruanne 1957, lk 52.

⁷⁸ **Indrek Jürjo**. Eessõna. Aruanne ENSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst ajavahemikul 1. aprill 1954 – 1. aprill 1955. Tallinn: Umara, 1997. Lk 9–10; Aruanne 1955, lk 61.

⁷⁹ 1947. aasta detsembris põgenes kalatraaler Merituul üheksa meeskonnaliikmega Rootsi. Järgmisel aastal põgenesid välismaale traaleri Meresilm kolm meeskonnaliiget. Vt **Pihl**. Merepõgenemised, lk 70; **Pihl**. Eestlaste põgenemised Läände, lk 74–77.

vastuluure meeskondades ümberpaigutusi. Peale 1957. aastal toimunud purjesportlaste põgenemist⁸⁰ seati purjesportlaste kohta sisse erikontrolli toimikud ning sportlaste ja nende sugulaste tausta kontrolliti põhjalikumalt. Purjekatel keelati territoriaalvetest väljumine ja öine avamerepurjetamine.⁸¹

Vastuluure jälgis agentide abil olukorda piiritsoonis.⁸² Ideaali järgi pidi agent kohalikke olusid hästi tundma ja olema kohalike inimeste jaoks usaldusväärne. Agent pidi välja selgitama isikud, kes tegid ettevalmistusi illegaalseks välismaale põgenemiseks. Lisaks sai ta julgeolekut kiiresti informeerida piiritsoonis olevatest kahtlastest inimestest või võimalikest põgenemise kavandajatest. Agentideks sobisid hästi metsavahid, metsnikud, sidetöötajad, teemeistrid, arstid ja loomaarstid.⁸³ Agendi signaalile järgnes esialgse operatiivkontrolli toimiku avamine. Kui signaal leidis kinnitamist, siis avati formulartoimik. Agentide abiga selgitati välja kahtlustatava kavatsused, võimalikud kaasosalised ja ettevalmistused põgenemiseks. Põgenemiskatse ärahoidmiseks järgnes kas profülaktiline vestlus või ennetav karistus. Mõnikord võidi inimene meelega põgenema lasta, et toimetada enda agent välismaale.⁸⁴

Piiri⁸⁵ tegeliku valvamisega tegelesid piirivalvurid⁸⁶, kes on aja jooksul kuulunud nii julgeoleku- kui ka siseministeeriumi koosseisu.⁸⁷ Eesti territooriumil piiri valvanud väed kuulusid 1975. aastani Loode Piirivalveringkonda ning seejärel Punalipulisse Balti Piirivalveringkonda. ENSV territooriumil oli kolm piirivalvesalka, kaks merepiirivalve divisjoni ja üksik piirivalve lennueskadrill. Piirivalvesalgad asusid Tallinnas, Rakveres ja Kingissepas⁸⁸, merepiirivalve divisjonid Tallinnas ja Haapsalus ning üksik lennueskadrill Rakveres.⁸⁹ Iga piirivalvesalga 5. osakonna koosseisu kuulusid luure-, vastuluure- ja uurimisosakond, mis tegid luuret nii piiritsoonis

⁸⁰ 1957. aasta augustis põgenes purjejaht Muhu kolme mehega pardal Rootsi. Vt **Pihlau**. Merepõgenemised, lk 73–74; **Tammer**. Nõukogude piir, lk 67–68.

⁸¹ **Paavle**. Kuidas ära hoida, lk 82.

⁸² Näiteks 1. jaanuaril 1958 oli julgeolekul piiritsoonis 669 agent, 36 resident, 165 usaldusisikut, 54 konspiratiivkorterit pidajat ja 5 püüniskorterit. Põgenemiskahtluse tõttu avati 14 esialgse operatiivkontrolli toimikut ja 11 formulartoimikut. Aruanne 1957, lk 48, 51.

⁸³ Aruanne 1958, lk 64.

⁸⁴ Aruanne 1954–1955, lk 100; Aruanne 1955, lk 62; Aruanne 1956, lk 34.

⁸⁵ ENSV merepiir oli 3000 km pikkune. Rannik jagunes kaheks: üks, mida piirivalve regulaarselt valvas, ja teine, mida piirivalve ei valvanud. Umbes 1300 km pikkust rannikuala piirivalve ei valvanud. Aruanne 1945–1955, lk 99.

⁸⁶ Eesti territooriumil olevate piirivalvurite arvukuse kohta puuduvad täpsemad andmed. Piirivalvurite arv oli suurim perioodil 1945–1953. Jüri Pärna hinnangul oli siis Eestis maksimaalselt 6000 piirivalvurit. 1960. aastate keskpaigast hakati piirivalve vägede arvukust tunduvalt vähendama, kuna tehnika arenedes ei vajatud enam nii suurt väge. Jaak Pihlau on piirivalvevägede arvuks hinnanud 2000 meest. Vt **Pärn**. Soviet military infrastructure, lk 19–20, 29; **Pihlau**. Merepõgenemised, lk 68.

⁸⁷ Kuni 1949. aastani allus piirivalve Siseministeeriumile (1946. aastani kandis Siseministeerium nimetust Siseasjade Rahvakomissariaat). 1949–1953 oli piirivalve Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi osa. Seejärel allus piirivalve taas Siseministeeriumile. 1957. aastast kuulus piirivalve Riikliku Julgeoleku Komitee ehk KGB koosseisu.

⁸⁸ 1952–1988 kandis Kuressaare nime Kingissepa.

⁸⁹ 106. piirivalvesalga staap asus Tallinnas Järvel, 99. (6.) salga staap Rakveres ning 11. piirivalvesalga staap Kuressaares. Tallinnas Koplis ja Haapsalus Holmil paiknesid merepiirivalve divisjonid. 1967. aastal moodustati 3. üksik piirivalve vahilaevade brigaad, mille koosseisu liideti Tallinna ja Haapsalu divisjonid. Rakveres paiknes 20. üksik piirivalveeskadrill. **Pihlau**. Merepõgenemised, lk 68; **Õun**. Riikliku Julgeoleku Komitee, lk 46–47.

kui ka naaberriikides. Osakonnal olid piiritsoonis oma agendid. Piirivalvesalgad jagunesid omakorda komandantuurideks, mis olid koondatud umbes viide kordoni. Piirivalvuritel oli õigus kontrollida piiritsoonis olevate inimeste passe ja sissekirjutusi. Piirirežiimi rikkujad peeti kinni ja anti miilitsale üle. Otsese piiririkkumise korral olid piirivalve õigused suuremad. Piirivalvurid võisid teha uurimistoiminguid nagu läbiotsimine ja ülekuulamine. 1983. aastast võisid piirivalvurid kahtlustatavaid kinni pidada kuni kolm ööpäeva, prokuröri sanktsiooni korral pikenes see kümnele ööpäevale.⁹⁰

Piirivalvurid pidid jälgima, et keegi ei ületaks riigipiiri ebaseaduslikult. Selleks jälgiti rannikuala, et tuvastada võimalikke rikkujaid. Kuna kordoni ülem pidi olema teadlik kõikidest piirilähedastest liikumistest enda vastutusalas, seati sisse kord, kus reguleeriti kohalike inimeste võimalust mereäärde pääseda. Piirivalve määras kindlaks spetsiaalsed rannad, kus kõik kohalikud võisid kella kümneni ujumas käia. Osa randu oli kohalikele täiesti suletud, teisi võis külastada, kui kordonit enda käigust informeerida. Valvatava ranniku randadesse oli tõmmatud signaaltraat, mis liikumise peale saatis häiresignaali kordonisse. Liivastes kohtades riisuti rand üle, et liikumisi rannikul paremini jälgida. Hommikuti ja õhtuti liikusid mööda ranna äärt piirivalvepatrullid, mõnikord koos koeraga. Rannikut jälgiti radariga ning öösiti valgustati helgiheitjatega taevast võimalike välismaa lennukite tuvastamiseks. Kahtluse korral või lihtsalt teatud aja tagant võis kordoni ülem panna teedele tõkked ning kontrollida autojuhte. Aeg-ajalt korraldati piiritsoonis õppusi, millega kontrolliti nii piirivalvurite kui ka kohalike elanike valvsust. Õppusel üritas erariietes üleajateenija valedokumentidega piiritsooni pääseda ja kuhugile tööle saada. Teise stsenaariumi korral üritas ta sadamasse pääseda ning võimalusel minna ujuvvahendiga merele.⁹¹

Aeg-ajalt kontrollisid piirivalvurid sadamaid. Hiljemalt 1950. aastate alguseks oli sadamas vahimees, kes pidi valvama paate ja muud meresõiduks vajalikku vara, kontrollima, et paadid oleks lukus, ning hoidma võtmeid enda käes. Vahimees märkis kalurite merele mineku, tagasituleku ja nende arvu piirivalve žurnaali ning teavitas kohe piirivalvet igast sadamasse tulnud võõrast isikust. Valveta rannikul oli selleks tavaliselt kohalik kalur, valvataval rannikul oli vahimees piirivalvur. Sadamad pidid olema ümbritsetud kahe meetri kõrguse traataiaga, paadid lukustatud ning kõik paatide väljumised ja saabumised tuli kanda spetsiaalsesse piirivalvežurnaali. Sadamas pidi olema hoone valvuri jaoks ning aerude, purjede jms hoidmiseks. Kui piirivalvurid leidsid rannast omanikuta paadi, tuli kiiresti paadi omanik kindlaks teha. Eriti oluline oli jälgida merele mineva meeskonna liikmete arvu. Kindlaks tuli teha, et kõik merele minejad naaseks sadamasse. Merele võis sõita vaid piirivalve

⁹⁰ **Saueauk.** Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat, l42; **Pärn.** Soviet military infrastructure, lk 29; **Paavle.** Kuidas ära hoida, lk 80–81; **Pihlau.** Merepõgenemised, lk 68.

⁹¹ **Tiri.** Meenutusi, lk 8, 16; Intervjuu Sergei Randeliga.

loaga valgel ajal. Loa saamiseks tuli alguses kordonisse sõita. Valvataval rannikul oli iga natukese maa tagant telefonipost, mille abil võtsid piirivalvurid kordoniga ühendust. 1980. aastatest võisid ka kohalikud kalurid poste kasutada, et teavitada enda merele minekust piirivalvureid.⁹²

Vaatamata miilitsa, vastuluure ja piirivalve tegevusele leidis aset ka mitmeid edukalt lõppenud põgenemisi.⁹³ Otseselt Eesti NSV territooriumi kaudu sai põgeneda välismaale vaid meritsi.⁹⁴ Kõige rohkem põgenemisi toimus vahetult peale sõja lõppu, kui piirivalvesüsteem ei olnud veel välja kujunenud.⁹⁵ Sellest ajast on teada mitmeid juhtumeid, kus juba läände põgenenud tulid oma lähedastele järele ning üritasid tagasi välismaale põgeneda.⁹⁶ Põhja-Eestist üritati talvel mööda jääd suuskade või kelguga Soome minna. Edukalt NSVL riigipiirest välja jõudmine ei tähendanud tollastes poliitilistes oludes veel õnnestunud põgenemist. 1947. aasta paiku muutus meritsi põgenemine senisest raskemaks: piiri hakati regulaarselt patrullima, ehitati piirivalve taristut, julgeolek hakkas hulgi rannakalureid värbama ning karmistati julgeoleku ja piirivalve kontrolli kalalaevade üle.⁹⁷

1960. aastaks oli piiri valvamise varustus täiustunud ning suurenenud julgeoleku ja piirivalve kontroll merele minemise üle. Kalalaevadel keelati üksinda merele minemine: laevad pidid olema nüüd üksteise nägemisulatuses. Vähemalt neli tundi enne väljumist tuli piirivalvet teavitada oma mineku sihtkohast ja naasmise ajast. Kõik alused pidid teavitama piirivalvet igast kahtlasest objektist, mis silmapiirile ilmub. Piirati veesõidukitele lubatud mootorite võimsust. Piiritsoonis merele minemise reeglistikku laiendati ka valveta rannikule Liivi lahel ja Väinamere rannikul. Juurde hangiti valvelaevu, helikoptereid ja lennukeid. Kasutati senisest võimsamaid helgiheitjaid ja radareid. Selle kõige tulemusena vähenes edukate merepõgenemiste arv märgatavalt. Näiteks 1970–1989 algatati kriminaalasi riigipiiri ebaseadusliku ületamise või selle katse eest 78 inimese suhtes.⁹⁸

⁹² **Riho Saard**. Hirmuste. Küla niitude rüpes. Viljandi: Print Best, 2005. Lk 51; **Rutt Hinrikus**. Eesti rahva elulood. III osa. Elu Eesti NSV-s. Tallinn: Tänapäev, 2003. Lk 264–265; **Hiiumaa Militaarajalooselts**. Nõukogude piirivalve Hiiumaal, lk 20–21, 23; **Tiri**. Meenutusi, lk 8, 14; Intervjuu Sergei Randeliga.

⁹³ Jaak Pihlau on hinnanud, et olemasolevate andmete põhjal toimus 1947–1989 vähemalt 15 edukat põgenemist Eestist läände. Neist umbes pooled mere kaudu. Arvestatud ei ole neid, kes viibisid legaalselt mingil põhjusel välismaal. Tegelik põgenemiste arv oli arvatavasti suurem, kuna 1940. ja 1950. aastate I poolel ei dokumenteerinud piirivalve kõiki põgenemisi. **Pihlau**. Merepõgenemised, lk 68; Intervjuu Sergei Randeliga.

⁹⁴ Siinkohal ei vaadata põgenemisi teiste NSVL osade või välisriikide kaudu. Maismaad pidi põgenemise kohta vt **Pihlau**. Maapõgenemised; **Lepassalu**. Riigipiir, lk 134–153. Legaalselt välismaal olevate turismigrupi liikmete või meremeeste põgenemiste kohta vt **Pihlau**. Merepõgenemised, lk 74–75; **Tammer**. Nõukogude piir, lk 75–85; **Lepassalu**. Riigipiir, lk 93–100, 223–241.

⁹⁵ Veel 1950. aastatel valvati piiri peamiselt helgiheitjatega. Inimeste põgenemist üritati takistada suuremate paatide hävitamisega. Intervjuu Sergei Randeliga.

⁹⁶ Vt **Pihlau**. Merepõgenemised, lk 68–69.

⁹⁷ Samas, lk 68–70.

⁹⁸ Aruanne 1954–1955, lk 99; **Paavle**. Kuidas ära hoida, lk 78–79; **Pihlau**. Merepõgenemised, lk 68, 75.

1.4 Piirivalve ja kohalike elanike vahelised suhted

Nõukogude piiritsooni kehtestamine ja piirivalvurite tulek hävitas Eesti rannakülade elanike senise elulaadi. Hakati piirama kohalike ligipääsu randa ning vastavalt juhistele hakati igamehekalandust jõuliselt likvideerima. Kohalike inimeste merelkäimise üle hakkasid otsustama piirivalvurid – kes ja millal tohib merele minna. Kohalikud kalurid nägid kiiresti süsteemi absurdsust. Näiteks oli 1941. aasta jaanuaris Soela väinas merehädas Soome purjekas Kuldkroon. Ainsa päästepaadiga saadeti viis merehädalist maismaa poole teele, et abi kutsuda. Mehed jõudsid Sõru randa ning andsid merehädalistest kohalikele teada. Kuna ilma piirivalve loata ei tohtinud enam merele minna, mindi seda kohalikust kordonist küsima. Kohalik kordon ei tohtinud merele mineku luba anda, seega teavitati Putkaste komandantuuri. Mõne tunni päras saabus Putkastest ohvitser, kes andis lõpuks loa. Seejärel päästsid kohalikud laeval olnud seitse soomlast.⁹⁹

1950. aastateks olid elanikud piirivalvega harjunud.¹⁰⁰ Piiritsoonis elades pidid kohalikud paratamatult piirivalvega kokku puutuma. Piirivalvuritele tuli tsooni sisenedes või sealt väljudes dokumente näidata. Piirivalve patrullidega puututi kokku randades. Kui oli suletud rand, küsis piirivalve dokumente ja palus inimestel lahkuda. Dokumente võidi küsida ka avalikes randades. Mõnikord korraldasid piirivalvurid õppusi või kontrollisid teedel juhtide passe. Enim puutusid piirivalvuritega kokku meremehed, kes pidid merele minemiseks piirivalvet teavitama. Kuna piirivalvuritest sõltus kalurite merelkäik, püüti piirivalvega häid suhteid hoida.¹⁰¹

Kohalike ja piirivalvurite suhete selgitamiseks tuleb piirivalvurid tinglikult kaheks jagada: ajateenijateks ja ohvitserideks. NSV Liidus oli ajateenistus kohustuslik. Ajateenijale ei antud valida, millises väeliigis või piirkonnas ta aega teenib. Selle määras kohalik sõjakomissariaat ülevaatusel, mis koosnes füüsilisest kontrollist, vestlusest ning noormehe tausta kontrollist. Piirivalvesse paigutati vaid poliitiliselt ustavaid kutsealuseid, kellel oli vähemalt keskharidus.¹⁰² 1968. aastani kestis teenistus piirivalves neli aastat, seejärel vähendati teenistuse aega aasta võrra.¹⁰³ Piirivalvesse ei lastud teenima näiteks noormehi, kelle perekonnaliikmed elasid välismaal. Reeglina suunati noormehi aega teenima koduvabariigist väljapoole. Piirivalve jaoks oli oluline, et võõras kohas teenides ei tekiks ajateenijatel suurt sümpaatiat kohalike elanikega. Seetõttu olid kohalike elanike ja

⁹⁹ Vt **Saar**. Sõruots, lk 103–108.

¹⁰⁰ **Jakovlev**. Nõukogude armee Lääne-Saaremaal, lk 195.

¹⁰¹ Intervjuu Sergei Randeliga; Intervjuu Helgi Põlloga.

¹⁰² **Jakovlev**. Nõukogude armee Lääne-Saaremaal, lk 196; **Tiri**. Meenutusi, lk 19; **Leonid Spassov**. Piir jääb piiriks. – Nõukogude Hiiumaa. 28.05.1988; Intervjuu Sergei Randeliga.

¹⁰³ **Luts**. Eestlased Nõukogude armees, lk 255.

ajateenijate kohtaktid äärmiselt piiratud. Teenistusvälisel ajal viibisid ajateenijad reeglina kordoni territooriumil. Sealt väljas tohtisid nad käia vaid koos ohvitseri või lipnikuga. Ajateenijate puhul oli võõras keskkonnas teenimine oluline veel seetõttu, et teenistusest lahkuvad noormehed, kes viisid endaga kaasa teabe väeosa objektide asukohtade ja nõrkade külgede kohta, ei levitaks sellekohast infot. Võõraste, mujalt pärit ajateenijate kaudu ei levinud piiri valvamisega seotud salajane teave laiemalt kohalike elanike sekka.¹⁰⁴

Erinevalt ajateenijatest pidid ohvitserid kohalike elanikega väga tihedalt suhtlema. Piirivalvele oli oluline hoida kohalikega normaalseid suhteid, siis võis loota, et kohalikud abistavad piirivalvureid. Ohvitseridel olid piiritsoonis n-õ omad inimesed, kes andsid piirivalvele teavet.¹⁰⁵ 1950. aastate keskpaigast hakati moodustama piirivalvurite abistamiseks ühiskondlikke üksusi, mis tegutsesid 1980. aastate lõpuni. Samast ajast hakati suuremat tähelepanu pöörama ka õpilaste koolitamisele. 1954. aastal koostati piirivalveringkonna vägede poliitosakonnas otsuse projekt, mis nägi ette komnoorte kaasamist piiri valvamis. Selle järgi pidid noored hakkama piirivalvureid abistama ja piiritsooni elanikkonda jälgima. Otsus saadeti ELKNÜ¹⁰⁶ KK-le vastuvõtmiseks. 1979. aastal koostati „Piirivalvurite Noorte Sõprade Rühma põhimäärus“. Piirivalvurite Noorte Sõprade Rühmad tuli luua piiritsooni jäävatesse koolidesse. Rühma võisid kuuluda lapsed alates 10. eluaastast. Rühma liikmeid õpetati olema valvel, piirivalvureid tuli koheselt teavitada võõrastest inimestest. Määrus soovitas kord kvartalis korraldada õppuse teemal „Piiririkkuja otsimine ja kinnipidamine“. Lapsed pidid aitama piirivalvureid patrullimise ja vaatluspunktide sisseseadmisega.¹⁰⁷

Vaatamata sellele, et piirivalvesse valiti hoolikalt ajateenijaid ning võrreldes mitmete teiste väeliikidega oli seal distsipliin parem, ei suudetud ära hoida piirivalvega seotud traagilisi sündmusi. Teada on kolm piirivalvuritega seotud intsidenti. Oma osa mängisid neis piiritsooni eraldatus muust maailmast, alkohol ja piirivalvurite huvi vastassugupoole vastu. 9. märtsil 1968 tappis Vilsandi piirivalvekordoni ülema asetäitja leitnant Dobrodejev Vilsandi ilmavaatleja Maie Lambuti ja majakaülema Lembit Kivi.¹⁰⁸ 23. juunil 1972 tappis esimest aastat aega teeniv reamees Stoljarov 16-aastase neiu ning haavas raskelt viimase ema ja õde. Kinnivõtmisel haavas ta teist piirivalvurit ning üritas enesetappu sooritada.¹⁰⁹ Need sündmused olid läänepiirkonna piirivalvet ettevaatusele

¹⁰⁴ Samas, 258–260, 262–263; Intervjuu Sergei Randeliga.

¹⁰⁵ Saar. Sõruots, lk 191.

¹⁰⁶ Eestimaa Leninlik Kommunistlik Noorsooühing. Meelis Saueauk. Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. Doktoritöö. (Juhendaja Tõnu-Andrus Tannberg.) Tartu: Tartu ülikool, 2013. Lk 9.

¹⁰⁷ Paavle. Kuidas ära hoida, lk 82–83.

¹⁰⁸ Kohus mõistis Dobrodejevile surmanuhtluse. Kuna Vilsandi saare elanikud kogusid talle armuandmiseks allkirju, pääses ta eluaegse vangistusega. Vilsandi rahvas soovis, et mees teeniks vanglas raha tapetud naise laste ülalpidamiseks. Vt Lepassalu. Riigipiir, lk 63–64; Jakovlev. Nõukogude armee Lääne-Saaremaal, lk 198; Tiri. Meenutusi, lk 5–6.

¹⁰⁹ Vt Lepassalu. Riigipiir, lk 65–66; Tiri. Meenutusi, lk 6.

manitsevad. 1972. aastal kõrvaldati ametist piirivalveväeosa komandör ja staabiülem ning paljud ohvitserid viidi madalamale ametikohale. Et parandada suhteid kohalike elanikega, seati uuele komandöri asetäitjale eesti keele oskuse nõue, kelleks sai 1973. aasta märtsis Leo Tiri. Järgmisel aastal külastas piirivalvesalka NSV Liidu peavalitsuse ülem kindralpolkovnik Matrossov. Viidates saarte rahvuslikule koosseisule soovitas ta piirivalvesalka kaasata eesti keelt rääkivaid ohvitseri.¹¹⁰

Teave saartel toimunud sündmustest Eestis ei levinud, kuna võimud suutsid teabe liikumist ohjata. „Nõukogude-vastaste meeleolude tekitamise“ ja „Nõukogude kaitsevõime nõrgendamise katse“ ettekäändel summutati kohalike pahameel ning keelati sündmustest rääkimine. Traagilisimaks piirivalvega seotud sündmuseks kujunesid 8. augustil 1976 Põhja-Eestis Letipeal toimunud gaasitöötajate suvepäevad, kus purjus piirivalvur Bagižev haavas 14 inimest, lasi maha 7 ning sooritades lõpuks enesetapu. Erinevalt saartel toimunud sündmustest ei suudetud selle teabe laiemat levimist takistada, sellel oli rohkem pealtnägijaid ja ohvreid. Pärast Letipea sündmuse korjati piirivalve patrullidelt padrunid ära.¹¹¹

Kohalikud on piirivalvureid meenutanud kahetiselt.¹¹² Ühelt poolt sümboliseerisid piirivalvurid pidevat kontrolli elanike üle ja kestvat kahtlustamist. Negatiivselt on meenutatud katkestamatut dokumentide näitamist piirivalvele, randades käimise piiranguid ja piirivalvepatrulliga rannas kohtumist. Tihti pidid kohalikud rannast kordonisse selgitusi andma minema või seal öö veetma. Teisalt üritasid piirivalve ohvitserid kohalikega võimalikult häid suhteid hoida. Paljud on meenutanud, kuidas ohvitserid rakendasid ajateenijaid kohalike elanike abistamiseks tööle, eriti füüsilistele töödele. Näiteks aitasid piirivalvurid sageli kohalikel puid lõhkuda või midagi ehitada. Selles, et ajateenijad olid kohustatud kohalikke elanikke kontrollima, on üles näidatud mõistmist. Negatiivsena nähakse pigem piirirežiimi kehtestatud piiranguid.¹¹³

¹¹⁰ **Tiri.** Meenutusi, lk 6, 17–18; **Paavle.** Kuidas ära hoida, lk 85.

¹¹¹ **Paavle.** Kuidas ära hoida, lk 85–86; **Lepassalu.** Riigipiir, lk 66–67; Vt **Tammer.** Nõukogude piir, lk 51–54; **Mati Talvik, Indrek Kangur.** Letipea veresaun. – Ajavaod nr 8, 2010. Eetrikupäev 7.11.2010. <https://arhiiv.err.ee/vaata/ajavaod-letipea-veresaun> [13.05.2015].

¹¹² Inimesed, kes piiritsoonis ei elanud, on piirivalvureid pigem negatiivselt meenutanud. Piirivalvurites nähti isikuid, kes valvasid ebaõiglaselt, et keegi piiritsooni ei pääseks. Neile heideti ette, et nad kohtlesid tsooni sõitjaid ja seal viibijaid kurjategijatena, keda tuli pidevalt kontrollida ja jälgida. Ilma loata piiritsooni sattunu viidi üldjuhul kordonisse. Nähti, et kordonisse viimisega pingutasid piirivalvurid üle. Vt **Tammer.** Nõukogude piir, lk 12–32, 41–49.

¹¹³ **Jakovlev.** Nõukogude armee Lääne-Saaremaal, lk 200; **Paavle.** Kuidas ära hoida, lk 85; Intervjuu Helgi Põlloga; Intervjuu Tiina Heinmaga; Intervjuu Ülo ja Mai Soonikuga; Intervjuu Svetlana Reinmetsaga.

1.5 Piiritsooni likvideerimine

Aja jooksul kasvas piiritsooni külastamine, mis avaldub miilitsa väljastatud lubade arvus. Näiteks kui 1980. aastal anti välja ümardatult 100 000 luba, siis 1986. aastal 167 000 luba. Lubade arvu kiire tõus tähistab ühtlasi miilitsa töökoormuse kasvu. Siseminister Marko Tõba tegi 1987. aastal valitsusele ettepaneku senist korda lihtsustada, et miilitsa töökoormust vähendada. 27. oktoobril 1987 andis EKP KK büroo välja otsuse piiritsooni lubade kaotamisest ning mõni kuu hiljem, 5. detsembril ENSV MN määruse „Eesti NSV territooriumi piiritsooni korra kohta“. Indrek Paavle on viimast määrustes käsitletud kui piirirežiimi lammutamise algust. Esmakordselt ei tuginenud see kohalik piiritsooni määrus ühelegi üleliidulisele õigusaktile. Määrus lubas 1. jaanuarist 1988 isikutel, kelle passis oli alaline sissekirjutus ENSV-s, sõita liiduvabariigi piires piiritsooni ilma selleks luba taotlemata. Endised piirangud säilisid Lääne-Eesti saartel ajavahemiku 15. aprilli kuni 15. oktoober. Piirangute säilimist põhjendati külastajate teenindamise korra parandamise, korra hoidmise ja saarte ökoloogilise keskkonna säilitamise vajadusega.¹¹⁴

Sissesõitu saartele hakkasid reguleerima kohalikud rajooni täitevkomiteed. 1988. aastal kinnitasid Kingissepa, Haapsalu ja Hiiumaa rajooni täitevkomitee ühised eeskirjad piiritsooni sissesõiduks. Piiratud sissesõiduperioodil tuli koos passiga esitada kas külaliskaart, puhke-, turismi- või ravituusik, komandeerimistunnistus, telegramm matusele sõidu või raske haige külastamise kinnitamiseks kohta või rajoonist väljas õppijatel õpilaspilet. Muul ajavahemikul võisid ENSV kodanikud saartele sõita passi alusel. Ehkki saartele pääsemine muutus senisest tunduvalt lihtsamaks, eeldati et saarele sõitjad annavad endast kuidagi kohalikele võimudele teada. Omal käel saarele minejad polnud eriti oodatud. Isikutele, kellel puudus tuusik või ambulatoorne pääse, kehtestati kuurortmaks.¹¹⁵

Uus kord, mis võimaldas senisest tunduvalt lihtsamalt saartele pääseda, ei meeldinud aga paljudele kohalikele saareelanikele. 15. oktoobril 1988 küsis ajaleht Nõukogude Hiiumaa lugejatelt, kas piirikontroll on vajalik. Valdav enamik toimetusele kirja saatnud soovis aastaringset piirikontrolli.¹¹⁶ 4. jaanuaril 1991 esitas Saaremaa ajaleht Meie Maa sama küsimuse kaheksale juhuslikule saarlasele.¹¹⁷ Kõik nad leidsid, et piiritsoon on vajalik. Eelkõige kardeti, et kontrolli puudumisel kasvab kuritegevus tuntavalt. Kohalikel elanikel aitas uue korraga harjuda piiritsooni esialgne leebemal kujul säilimine. 6. detsembril 1988 andis ENSV Ülemnõukogu välja otsuse, millega

¹¹⁴ **Paavle**. Kuidas ära hoida, lk 80; 86–87;

¹¹⁵ Haapsalu rajooni Vormsi saarele ning Hiiumaa ja Kingissepa rajooni sissesõidu eeskirjad. – Nõukogude Hiiumaa. 27.02.1988; Kuidas sõita Hiiumaale. – Nõukogude Hiiumaa. 12.04.1988; **Paavle**. Kuidas ära hoida, lk 87.

¹¹⁶ **Leonid Spassov**. Piirivalvepunkt jäägu! – Nõukogude Hiiumaa. 29.12.1988.

¹¹⁷ Kas piiritsoon on vajalik? – Meie Maa. 4.01.1991.

moodustati Lääne-Eesti saartel ja vesikeskkonnas biosfääri kaitseala.¹¹⁸ Just saarte looduse säilitamisest sai järgnevatel aastal peamine argument, millega põhjendati piirangute säilimist.¹¹⁹ 23. jaanuaril 1991 andis siseminister Olev Laanjärv välja käskkirja, millega kaotati Eesti Vabariigi territooriumil kõik piiritsoonid ning kästi lõpetada erimärgistusega templite kasutamine. 1992. aastal kaotati piirirežiimi rikkumist käsitlev kriminaalkoodeksi §189. 1994. aastal tunnistas Eesti Vabariigi valitsus kehtetuks kõik piirirežiimi reguleerinud ENSV õigusaktid.¹²⁰

1990. ja 1991. aasta vahetusel lahkusid nõukogude piirivalvurid saarte sadamatest. Sadamas säilis dokumentide kontroll, mida hakkas teostama Eesti Piirivalve, seejärel politsei. 1992. aastal hakati kordoneid Eesti piirivalvele üle andma. Piirivalvurite ja tehnika väljaviimine ning objektide üleandmine toimusid saartel kiiresti ja organiseeritult. 1992. aasta lõpuks oli nõukogude piirivalve Hiiumaalt, Saaremaalt ja Muhu saarelt lahkunud.¹²¹

¹¹⁸ Biosfääri kaitseala reegleid vt Lääne-Eesti biosfääri kaitseala põhimäärus. – Nõukogude Hiiumaa. 8.08.1989.

¹¹⁹ Haapsalu, Hiiumaa ja Kingissepa rajooni sissesõidu eeskirjad 1988; Haapsalu rajooni Vormsi saare, Hiiumaa ja Kingissepa rajooni sissesõidu eeskirjade projekt. – Nõukogude Hiiumaa. 21.11.1989; **Endel Lepisto**. Hiiumaa maakonda sissesõidu eeskirjad. – Hiiumaa. 29.03.1990; Hiiumaa maakonda sissesõidu eeskirjad. – Hiiumaa. 30.05.1991; **Jüri Lauter**. Hiiu maakonda sissesõidu reguleerimine. – Hiiumaa. 1.12.1992; **Jüri Lauter**. Muudatustest Hiiumaa maakonda sissesõidu eeskirjades. – Hiiumaa. 1.12.1992.

¹²⁰ **Paavle**. Kuidas ära hoida, lk 88.

¹²¹ Samas; **Lepassalu**. Riigipiir, lk 57; **Endel Prooses**. Nõukogude vägede tegevusest Saaremaal (1944–1991). – Saaremaa muuseumi kaheaastaraamat 1997–1998. Koostanud Olavi Pesti. Kuressaare: Tormikiri, 1999. Lk 189; **Mart Savioja**. Nõukogude piirivalve lahkumine Hiiumaalt. – Nõukogude piirivalve Hiiumaal 1940–1992. Hiiumaa Militaarajalooselts. Lk 37. www.mil.hiiumaa.ee/pv/Noukogude_piirivalve_Hiiumaal_1940-1993-3.pdf [18.05.2015].; **Ago Rullingo**. Muhumaa: loodus, aeg, inimene. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2001. Lk 201.

II PIIRITSOON HIIUMAAL

2.1 Piiritsoon ja -režiim 1953. aastani

1940. aasta juuli sündmuste tagajärjel okupeeris NSV Liit Eesti territooriumi ning NKVD piirivalveväed võtsid üle Eesti mere- ja maismaapiiri valvamise. Hiiumaal hakkas piiri valvama 1179 mehest koosnev 10. piirivalvesalk staabiga Saaremaal, Kuressaares. Võrreldes varasemaga oli tegemist tohutu koosseisuga. Näiteks Eesti piirivalve oli Hiiumaal piiri valvanud 25 mehega.¹²² Hiiumaale rajati 12 kordonit, mis paiknesid ümber saare, tihedamalt Loode-Hiiumaal. Kordonid asusid Heltermaal, Säärel, Kärdlas, Mudastes, Pihlal, Paopel, Kõpus, Tammistul, Nurstes, Tohvril, Kassaris ja Käinas. Piirivalve vägede 11. üksik õhueskadrill, mille koosseisus oli 260 meest, paiknes Hiiumaal ja Saaremaal. Hiiumaa lääneosa liivarannad künti jälgede märkamiseks üles, järgnesid traataed ja seejärel kuulipildujapesadega kaitsekraavid. Piirivalve valvas tervet Hiiumaa rannikut.¹²³

Punaarmee jõudis Hiiumaale taas 2. oktoobril 1944. Järgmiseks päevaks oli saar vallutatud. Kiiresti jätkati enne sõda pooleli jäänud piirivalvamise süsteemide väljaehitamist ning hakati kontrollima saarele sisenejaid ja väljujaid. Hiiumaa piiri valvas 11. piirivalvesalk staabiga Kuressaares. 1944. aasta detsembril loodi saarele kaks komandantuuri: 2. komandantuur Kärdlas ja 3. komandantuur Käinas. 1946. aastaks oli saarel valminud 12 kordonit. Kärdlas komandantuurile allusid kordonid saare põhjaosas: Kuri, Kärdlas, Lehtmaa, Mudaste, Kõrgessaare ja Paope. Käinast Putkastesse kolinud komandantuurile allusid Kalana, Kõpu, Öngu, Haldi, Sõru ja Kassari kordonid.¹²⁴ Piirivalve hakkas karmilt kontrollima merel käimist.¹²⁵ Igamehekalastus likvideeriti ning piirivalve saagis kõik rannast leitud paadid risti pooleks.¹²⁶

21. detsembril 1944 andis ENSV RKN määruse, mis kohustas Lääne maakonna täitevkomiteed likvideerima püsielanikkonna rannikust kahe kilomeetri kauguselt. Plaan tuli ellu viia 1. jaanuariks 1945. Hiiumaal puudutas määrus eelkõige saare lääneosa külasid. 1945. aasta jaanuari lõpus said kõik

¹²² **Richard Maasing**. Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas II. Äike Euroopa kohal. Stockholm: EMP, 1955. Lk 165.

¹²³ **Punga**. NSV Liidu relvajõudude tagalavalve, lk 27–28; **Hiiumaa Militaarajalooselts**. Nõukogude piirivalve Hiiumaal, lk 7; **Kaljo Põllu**. Hiiumaa rahvapärane ehituskunst. Eesti Kunstiakadeemia uurimisretkede materjalide põhjal. Tartu: Ilmamaa, 2005. Lk 46; Intervjuu Ülo ja Mai Soonikuga.

¹²⁴ Heltermaal paiknenud kordon likvideeriti 1946. aastal. **Hiiumaa Militaarajalooselts**. Nõukogude piirivalve Hiiumaal, lk 11.

¹²⁵ Näiteks 1945. aasta talvel teatas Sõru kordoni ülem kohalikele kaluritele, et merele pääseb vaid siis, kui igal mehel on kirjalik fotoga luba. Selle saamiseks tuli piirivalvuritele esitada enda elulookirjeldus ja täita piirivalve esitatud ankeet. Ametisse pandi piirivalvur, kes valvas kohalike merelkäimisi. Lisaks pidid kalurid sadamat ööpäev läbi valvama hakkama. Merele minekuks tuli iga kord kordonist luba saada. **Saar**. Sõruots, lk 22–23.

¹²⁶ **Paavle**. Hiiumaa, lk 19; **Paavle**. Kuidas ära hoida, lk 63–64, 77–78; **Saar**. Sõruots, lk 142; **Põllu**. Hiiumaa rahvapärane ehituskunst, lk 46; **Hiiumaa Militaarajalooselts**. Nõukogude piirivalve Hiiumaal, lk 11–12.

Kõpu poolsaare külade elanikud vallalt korralduse 10. veebruariks ranniku lähedalt ära kolida. Sarnane korraldus anti Emmaste valla lõunaosa Tärkma, Lepiku, Sõru ja Hindu küla elanikele. Huvitaval kombel ei saanud käsku Emmaste lääneosa suuremad rannakülad. Hiiumaa koduloolane Endel Saar on arvanud, et Hiiumaa kontekstis olid selle taga eelkõige sõjaväe majutamise raskused. Kuna rannikule ei suudetud piisavalt kiiresti kasarmuid ehitada, aeti kohalikud inimesed lihtsalt minema ja koliti nende kodudesse sisse. Seda arvamust kinnitavad juhtumid, kus lahkuma sunnitud inimestel lubati kaasa võtta vähe asju, kuna ülejäänud inventari läks sõjaväel vaja.¹²⁷

1945. aasta veebruari keskpaigaks oli Hiiumaal ümber asustatud 30–50% nõutud perekondadest. Asenduskohta ei olnud ümberasustatutele ette nähtud, enamasti mindi tuttavate juurde naaberkülla. Kui mais 1945 lõppes sõda ja sõjaväelasi hakati rannaküladest ära viima, ei teavitatud kohalike, et nad võiksid kodudesse tagasi minna. Kevadkülvi ajal läksid inimesed oma koduküladesse tagasi põlde harima. Kuna seda otseselt ei keelatud, jäid julgemad ka ööseks koju. Nii hakkasid kohalikud elanikud vaikselt oma kodudesse naasma.¹²⁸

Piirivalvekordoneid hakati välja ehitama ja regulaarselt patrullima 1946. aastal. Samal aastal moodustati Hiiumaa maakond, mis oli tihedalt seotud saare piiritsoonis asumisega. Saare majanduslikku ja poliitilist elu oli mandrilt keeruline juhtida, kuna saarele pääsemine oli sageli raskendatud. Eriti keeruline oli olukord talvel. Hiiumaa ja mandri vahel ei levinud teave piisavalt kiiresti, ametnikud ei pääsenud saarele ning seetõttu liikusid ettevõtmised aeglaselt. 1947. aastal anti välja määrus, mille eesmärk oli piiritsoonis elavate inimeste elu paremaks muuta, et nad aitaks piirivalvureid ning oleks uute reeglite suhtes leplikumad. Suurejoonelised plaanid nägid ette sõjas maha põlenud Kärkla kalevivabriku taastamist, telefoniühendust Tallinnaga, auto- ja kaubabaasi, masina-traktorijaama. Kärklas tuli avada kino ja raamatupood, korda seada mandri ja saare vaheline praamiliiklus. Kohalikule kaadrile tehti taustakontroll. 1948. aasta juuliks oli ametist kõrvaldatud või saarelt mandrile tööle saadetud 13 õpetajat. Kuna Hiiumaa asus piiritsoonis, oli paljudel juhtudel karistusasutustest vabanenutele või küüditatutele Hiiumaale elama asumine keelatud.¹²⁹

1946. aasta detsembris andis ENSV MN välja määruse, mis nägi ette enam kui 500 hoone ja korteri minekut piirivalvele pikaajalisele tasuta rendile. Hiiumaal läksid määruse tõttu ametlikult piirivalve kätte kordonite kasutuses olevad hooned.¹³⁰ Kohalikud kolhoosid tegid 1949. aasta mais kordonitele maaeralduse.¹³¹ 1950. aastal paiknesid piirivalve üksused saarel 14 asukohas, millest seitse asusid

¹²⁷ **Saar.** Hiiumaa, lk 132–136.

¹²⁸ Samas, lk 133–134, 136–137.

¹²⁹ **Veskimägi.** Nõukogude unelaadne elu, lk 143; **Paavle.** Hiiumaa, lk 19; **Paavle.** Kuidas ära hoida, lk 67. Karistatute kohta vt **Mägi.** Hiidlased II maailmasõja lahingutes, lk 130, 137.

¹³⁰ **Hiiumaa Militaarajalooselts.** Nõukogude piirivalve Hiiumaal, lk 13–15.

¹³¹ Samas, lk 14.

kolhooside territooriumil. Seetõttu otsustati teha piirivalvele uus maaeraldus. Piirivalvele anti üle 18 maaüksust. Suurem maade piirivalvele eraldamine lõppes 1953. aastal, kui Kärkla ja Putkaste komandantuurile eraldati 12 meetri laiune riba 50–100 meetri kaugusele veepiirist piiririba tegemiseks. Piiririba algas Ida-Hiiumaal Hagastes ja lõppes Lõuna-Hiiumaal Tohvril. Kõpu poolsaare tipus paari kilomeetri ulatuses piiririba ei eraldatud.¹³²

2.2 Piiritsoon ja -režiim 1954–1986

Piirivalveväed Hiiumaal allusid Kingissepas asuvale piirivalvesalgale. Kärklal paiknes piirivalvesalga 1. komandantuur, millele olid 1955. aastaks allutatud kõik saarel paiknevad piirivalvekordonid. 1955. aastal oli saarel 13 kordonit: Heltermaa, Kuri, Kärkla, Lehtma, Mudaste, Kõrgessaare, Paope, Kõpu, Kalana, Õngu, Haldeka, Sõru ja Kassari. Kui 1940. aastatel oli piiri valvatud kogu Hiiumaa rannikul, siis hiljemalt 1960. aastateks oli enamiks saare kagu- ja lõunarandadest valveta. Sõjatehnika arengu, valvatava ala vähendamise ja uute kordonite väljaehitamise¹³³ tõttu hakati kordonite arvu 1960. aastatel vähendama.¹³⁴ Senised väiksema koosseisuga kordonid asendati kordonite paiknemise korrastamisel suuremate vastu.¹³⁵ 1980. aastaks oli saarele jäänud viis kordonit: 1. kordon Kuril,¹³⁶ 2. kordon Kärklal, 3. kordon Kõrgessaares, 4. kordon Kõpus ja 5. kordon Sõrul. Paapel asus komandantuuri väljaõppekeskus koos lasketiiruga. 1980. aastatel teenis neis kokku umbes 200 piirivalvurit.¹³⁷

Saare merepiiri valvas 3. üksik piirivahilaevade brigaad keskusega Tallinnas.¹³⁸ Haapsalus paiknenud 2. vahikaatrite divisjonile allus 1950. aastatel Harilaiule paigutatud merepiirivalve tehniline post. Laiul oli kolm radarit, millest kahega jälgiti laiü lähiümbrust kui võimalikku põgenemise kohta. Kolmandaga oli võimalik jälgida aluseid Soome rannikuni. Laiul elas umbes 20 piirivalvurit. Harilaiu

¹³² **Hiiumaa Militaarajalooselts**. Nõukogude piirivalve Hiiumaal, lk 16–17, 107.

¹³³ Kui 1950. aastateni oli kordonite väljaehitamiseks kasutatud vanu maju, siis hiljem hakati ehitama spetsiaalseid kordonihooneid. Intervjuu Sergei Randeliga.

¹³⁴ Saarel paiknenud kordonite paiknemist vt Lisa 2. Piirivalvekordonid Hiiumaal 1940; Lisa 3. Piirivalvekordonid Hiiumaal 1946; Lisa 4. Piirivalvekordonid Hiiumaal 1955; Lisa 5. Piirivalvekordonid Hiiumaal 1991.

¹³⁵ Sergei Randeli hinnangul oli enne 1960. aastatel toimunud kordonite vähendamist ühes kordonis umbes 20–30 inimest. Hiljem, kui saarel oli viis kordonit, oli ühes kordonis üle 40 sõduri, kellele lisandusid ohvitserid. Harilikult oli kordonis kaks ohvitseri ja üks lipnik. Intervjuu Sergei Randeliga.

¹³⁶ 1982. aastal kolis kordon Suursadamasse, kus oli valmis saanud uus piirivalve kordon. **Paavle**. Hiiumaa, lk 19.

¹³⁷ **Õun**. Riikliku Julgeoleku Komitee, lk 44–46; **Jakovlev**. Nõukogude armee Lääne-Saaremaal, lk 197; **Paavle**. Hiiumaa, lk 19; **Hiiumaa Militaarajalooselts**. Nõukogude piirivalve Hiiumaal, lk 18; Intervjuu Sergei Randeliga; Intervjuu Ülo ja Mai Soonikuga.

¹³⁸ 1967. aastani paiknes Haapsalus 8. üksik piirivalve vahilaevade divisjon. Seejärel liideti divisjon Tallinnas paikneva 7. üksiku piirivalve vahilaevade divisjoniga ning moodustati 3. üksik piirivalve vahilaevade brigaad. **Õun**. Riikliku Julgeoleku Komitee, lk 46.

läheduses seisis piirivalve laev, kaatrid paiknesid Voosi kurgus ja Soela väinas. 1980. aastate keskel toodi Lõimastusse 768. üksik raadiolokatsioonirood, mis jälgis madalalt lendavaid sihtmärke. Ristnas asus 928. üksik raadiolokatsioonirood. Balti sõjalaevastiku üksused paiknesid Kõpus ja Tahkunas. Nende ülesandeks oli võimsate radarijaamade toel suuremate sõjalaevade tuvastamine. Merevägi tegi koostööd piirivalvega, mis ei omanud nii võimsat radarit. Kui mõni suurem alus ületas riigipiiri, kuid ei olnud end tuvastanud, siis teavitas merevägi piirivalvet.¹³⁹

1945. aastal seati randades üles prožektorid, mis valgustasid iga poole tunni tagant vaheldumisi merd ja taevast. Merd jälgiti vaatlustornidest binokliga. 1960. aastatel asendati rannikul paiknevad puidust vaatlustornid rauast tornidega ning piirivalve sai radarijaamad. Radarijaamade sisseseadmisega muutus meritsi põgenemine Hiiumaalt väga keeruliseks. 1970. aastate alguseks olid 11. piirivalvesalga kordonid varustatud lokaatorite, mere- ja õhuradarite, vaatlustornide ning prožektori positsioonidega. Piirivalve kasutada olid kaks helikopterit, millest üks paiknes alaliselt Rakveres ja teine Kingissepas. Vahetamise käigus lendasid kopterid Rakvere baasist Hiiumaale ning seejärel jäid järgmise vahetuseni Saaremaale. Suure puudusena nenditi, et väesalgal puudusid piirivalvekaatreid. Näiteks 19. detsembril 1957. aastal jäi Ristnast umbes 2 km kaugusele kolmeks ööpäevaks ankrusse laev, mis end ei tuvastanud. Kuna kordonitel polnud aluseid, siis ei saanud piirivalvurid laevale läheneda ja alust tuvastada.¹⁴⁰

Hiiumaa rannik jagunes laias laastus kaheks – valvatavaks ja mittevalvatavaks. Mittevalvavaid randasid võisid kõik külastada. Piirivalvepatrullid liikusid seal umbes korra nädalas. Kui piirivalve leidis mõne aluse, mis ei olnud sadamas, tuli kindlaks teha paadi omanik. Piirivalve valvatav rand algas Hagastes ja lõppes Tohvril. Kuna kordoni ülem pidi seal kõik rannalt leitavad jäljed, keelas piirivalve inimestel randa minemise. Liivarannad künti traktoriäkkega üles, et jäljed paistaks paremini välja. Kaks korda päevas käis rannas kahest piirivalvurist koosnev patrull. Patrull pidi kindlaks tegema, et keegi ei ole vahepealse aja jooksul rannas käinud. Rannas olevatelt inimestelt küsiti dokumente, kahtluse korral viidi rannas olija kordonisse, kus temaga tegeles edasi kas kordoni ülem või mõni muu kõrgem ohvitser.¹⁴¹

Hiiumaale sisenedes ja lahkudes tuli läbida piirivalve kontroll. Ajateenijad kontrollisid reisjate isikut tuvastavaid dokumente ja lubasid. 1980. aastatel oli Heltermaa sadamas üheksa ja Kärkla lennujaamas kaks ajateenijat, kes olid selleks ülesandeks eraldi välja valitud. Korraga oli teenistuses

¹³⁹ **Teele Saar.** Hari-, Hõra- ja Vohilaiu asustus ja eluolu läbi aegade. Bakalaureusetöö. (Juhendaja Andres Adamson.) Tallinn: Tallinna ülikool, 2005. Lk 42–43; **Paavle.** Hiiumaa, lk 20; Intervjuu Sergei Randeliga.

¹⁴⁰ **Saar.** Sõruots, lk 29; **Tiri.** Meenutusi, lk 7; **Pärn.** Soviet military infrastructure, lk 29; **Hiiumaa Militaarajalooselts.** Nõukogude piirivalve Hiiumaal, lk 49–50; Intervjuu Sergei Randeliga.

¹⁴¹ **Saar.** Sõruots, lk 142; **Tiri.** Meenutusi, lk 14; Intervjuu Sergei Randeliga; Intervjuu Ülo ja Mai Soonikuga; Intervjuu Tiina Heinmaga; Intervjuu Helgi Põlloga.

kolm ajateenijat: korrapidaja seersant ja kaks ajateenijat. Üks ajateenija kontrollis jalakäijate dokumente, teine autojuhte. Jalakäijad liikusid piirivalveputkasse, kust sageli reisivad inimesed suhteliselt kiiresti läbi said. Kuna dokumente kontrolliti ükshaaval, oli sadamas sageli pikk järjekord. Bussiga sadamasse tulijad pidid jalutama piirivalveputkasse. Kuna kontroll toimus väikeses majas, mis mahutas vähe inimesi, siis tuli sageli õues kaua dokumendi kontrolli oodata. Autoga reisjaid kontrolliti eraldi. Pisteliselt vaadati läbi ka autode pagasiruumi. Kogu protseduur toimus vene keeles.¹⁴²

Harilikult kontrollisid miilitsatöötajad Tallinna lennujaamas muuhulga ka külastuslubasid, nii oli lennukiga ilma loata Hiiumaale pääsemine pea võimatu. Kuna Rohuküla sadamas lubasid ei kontrollitud, üritati ilma loata saarele pääseda sealtkaudu. Kärkla komandantuuril oli õigus saarele lasta saarele ilma lubadeta inimesi. Seetõttu helistati suviti komandantuuri peaaegu iga päev. Paljud lootsid, et ehk kuidagi ikka saab. Kohalikele ülematele helistati ka juhul, kui taheti kindlad olla, et kõik inimesed pääseksid saarele. Näiteks pöördusid mõnikord Hiiumaa suuremate töökollektiivide juhid piirivalve poole selleks, et suuremate pühade ajal mandrilt saarele esinema tulevad isetegevuskollektiivid läbi lastaks. 1980. aastatel oli tavapäraseks, et kõrgemad ohvitserid lubasid Heltermaa kaudu sisenejaid saarele sõita.¹⁴³

Piirivalves toimusid tsükliliselt õppused. Iga-aastaselt toimusid staabi juhtkonna õppused, kus tuli vastavalt legendile avastada piiririkkuja nii maal kui merel. Ideaalis toimusid vähemalt korra kvartalis õppused, mille käigus piirivalveringkond kontrollis piirivalve ja kohalike elanike valvsust. Tegelikult toimusid need aga harvem. Vastavalt legendile üritasid üleajateenijad valedokumentidega piiritsooni pääseda ja seal merele pääseda. Õppustel piirati kindel piirkond ümber ning kontrolliti kõiki autojuhte ja muid liiklejaid. Seda võidi teha ka siis, kui Saaremaalt tulnud kontrollijad leidsid, et piiri valvamist tuleb tugevdada või oli juhtunud mingisugune intsident.¹⁴⁴

Peale 1950. aastat ei ole teada ühtegi õnnestunud Hiiumaalt põgenemist.¹⁴⁵ Samas on teada kaks edukat illegaalset saarele sisenemist. 1950. aastate alguses sõitis varem Rootsi põgenenud Vahtra Hiiumaale oma naisele järgi. Naist ta saarel üles ei leidnud. Tohvri kordoni ülem märkas meest, kui ta üritas Rootsi tagasi minna. Haapsalust õhku tõusnud hävitajad sundisid mehe tagasi Sõru sadamasse. Vahtrale määrati 10 aastat sunnitööd.¹⁴⁶ Seda edukat piiriületamist saab seletada sellega,

¹⁴² Intervjuu Sergei Randeliga; **Vastajad 1, 2, 3, 5, 6, 13, 14, 15, 43.** – Küsitlus „Hiiumaa piiritsoon“. Taavi Koppel. 2015. Autori valduses.

¹⁴³ **Tiri.** Meenutusi, lk 10–11. Intervjuu Sergei Randeliga.

¹⁴⁴ **Tiri.** Meenutusi, lk 8, 19; Intervjuu Ülo ja Mai Soonikuga; Intervjuu Sergei Randeliga.

¹⁴⁵ Teada on vaid üks saarelt põgenemise katse. 1984. aastal üritasid Valdek Kallas ja Enn Nuum Luidja rannast päästeplokkidega läände põgeneda. Vt **Hiiumaa Militaarajalooselts.** Nõukogude piirivalve Hiiumaal, lk 30–34.

¹⁴⁶ Samas, lk 23.

et piirivalve käsutuses ei olnud veel 1950. aastatel radareid. Seetõttu sõltus piiririkkujate tabamine eelkõige vahimeeste tähelepanelikkusest.

19. septembril 1981 maandus Kõpu poolsaarel väike Rootsi sportlennuk. Lennukit juhtis 35-aastane Paul Hageman¹⁴⁷, kes oli äsja vaimuhaiglast põgenenud ja soovis Hiiumaale sõita. Lennuki ENSV õhuruumi sisenemine fikseeriti ning Haapsalust tõusid õhku hävitajad. Kuna samal ajal toimusid Haapsalus paiknenud lennuväe ühised õppused piirivalvega, ei pööratud lennukile erilist tähelepanu. Hävitajad leidsid piiririkkuja üles, aga sõidukite kiiruse vahe oli väga suur ja hävitajad pidid ringi keerama. Selle aja peale oli madalalt lendav Rootsi lennuk radarilt kadunud. Arvatavasti ei avastanud Hiiumaa radarid lennukit madala lennu pärast. Saarel tuvastas Kõpu vaatluspost lennuki alles maandumisel. Rootslane maandus 60-hektarilisele maaparandusobjektile. Enne, kui piirivalve sündmuskohale jõudis, olid kohalikud jahimehed ta kordonisse viinud. Piirivalvurid hakkasid piirkonnast rootslase võimalikke kaasosalisi otsima. Sündmuse pealtnägijaid hoiti pikalt kinni, enne kui neil lubati koju minna.¹⁴⁸ Samal ajal piirasid piirivalvurid lennuki ümber ja kaevasid lennuki ümber kraavi, et keegi ei saaks sellega minema lennata. Lennuk oli Hiiumaal umbes nädala. Seejärel tulid Rootsist piloodid, kes viisid lennuki tagasi Rootsi.¹⁴⁹

Piirivalve oli 1950. aastast edukas Hiiumaalt põgenejate takistamisel. Samas jäadi jänni välismaalt illegaalselt saarele tulevate inimeste tabamisega. Ametlikult oleks pidanud piirivalve takistama mõlemasuunalist illegaalset piiriületust. Kui 1950. aastatel toimunud saarele sisenemist saab veel kuidagi õigustada, siis 1981. aasta intsident näitas selgelt, et isegi kogu tehnilise varustuse juures ei suutnud piirivalve piiriületamist ja välismaalt tulijate Hiiumaale jõudmist takistada. Muidugi ei olnud sealtpoolt ka saarele suurt tungi.

2.3 Hiidlaste ja piirivalvurite vahelised suhted

Hiidlaste kokkupuuted piirivalves aega teeninud noormeestega olid äärmiselt piiratud. Ajateenijatel oli kohalikega võimalik kokku puutuda vaid teenistuskohustusi täites, vabal ajal pidid ajateenijad kordonis viibima. Seetõttu toimus suhtlus ametlikus vormis. Kokku puututi, kui ajateenijad sadamas

¹⁴⁷ Lennukit juhtinud 35-aastane Paul Hageman õppis Stocholmi ülikoolis poola keelt. Samal ajal lõpetas ta lennukooli. Enne ülikooli lõpetamist tappis ta enda ema ning mees viidi vaimuhaiglasse ravile. Ei ole teada, kas ta sai vaimuhaiglas või juba varem sõbraks ühe väliseestlasega, kes oli kuidagi Hiiumaaga seotud. Mees põgenes vaimuhaiglast ning läks samasse lennukooli, kus ta õppis. Tema endine õpetaja, kes ei teadnud tema seisukorda, lubas ta lendama. Kuna lendurid maksavad lennatud tundide eest tagantjärele, sai ta ilma rahata lennukile. Hiiumaal viibis ta kaks päeva, misjärel viidi ta Tallinnasse. Tallinnast saadeti ta Leningradi, kust ta viidi tagasi Rootsi. **Tiri.** Meenutusi, lk 15; **Priit Pullerits. Toomas Sildam.** Rootslase söakas lend Hiiumaale tekitas vene võimudes peataoleku. – Postimees. 27.08.2005; Intervjuu Sergei Randeliga.

¹⁴⁸ Intervjuu Svetlana Reinmetsaga.

¹⁴⁹ **Tiri.** Meenutusi, lk 15; **Pullerits, Sildam.** Rootslase söakas lend; Intervjuu Sergei Randeliga.

ja lennujaamas dokumente kontrollisid või randades patrullisid. Neil ei olnud probleemide tekkimisel õigust ise otsustada, kuidas situatsiooni lahendada, sellega tegeles otsene ülemus või Kärkla komandantuur.¹⁵⁰

Kuna kohalikel oli passis piiritsoonis elamist tõendav tempel, siis reeglina neil sadamas või lennujaamas probleeme ei olnud. Samas tajusid hiidlased piirivalvurite poolset kontrolli tüütu protsessina, mille käigus kogeti ebameeldivust ning mis oli kõhe osa reisist.¹⁵¹ Meenutustes tuuakse välja rida ebamugavusi, eeskätt mõttetut ajakulu. Kuna dokumente kontrolliti ükshaaval, nõudis see palju aega. Eriti siis, kui inimesi oli praami peal rohkem. Kontroll toimus kitsukeses majas, inimestel tuli õues tuule ja vihma käes oodata. Kohalikus ajakirjanduses pakuti korduva lahendusena välja mõtet, et kontrolli võiks teostada bussis või sadamasse ehitataks varjualune.¹⁵² Teostuseni need ideed ei jõudnud.

Kokku puututi ajateenijatega ka mere ääres patrullis, mis valvasid Hiiumaa põhja ja lääne osa. Valvataval alal tohtisid kohalikud mere ääres käia vaid ametlikes randades või piirivalvele teada andes nende endi määratud kohtades. Piirivalve teavitamiseks käidi kas kordonis, helistati sinna või mindi piirivalve vahitorni juurde. Ka veel 1980. aastatel uurisid piirivalvurid kuhu täpselt, mis eesmärgil ja kauaks minnakse. Ometi käisid kohalikud keelule vaatamata ka neis randades, kuhu minek oli keelatud. Vahele jäämise korral piirduti enamasti rannast lahkumise nõudega, suurema konflikti tekkides võidi viia kordonisse, et ülemused olukorra lahendaksid.¹⁵³

Kui ajateenijatega suhtlemine oli üsna reguleeritud, siis ohvitseridega suhtlemine toimus vabamas stiilis. Üldiselt üritasid ohvitserid häid suhteid hoida. Saartel olid kordonite ülematel kohalikega üldjuhul paremad suhted kui mandril. Esiteks liikus saartel vähem võõraid kui mandril. Seetõttu jäid ära arusaamatused, kuna kohalikud tundsid piiritsoonis elamise reegleid. Teiseks hakkas 11. piirivalvesalga komandöri asetäitja Leo Tiri¹⁵⁴ 1970. aastate keskpaigast koondama salka eestikeelseid piirivalve ohvitseride.¹⁵⁵ Seetõttu muutus ohvitseride ja kohalike suhtlemine senisest vabamaks. Kuna kohalike kaasabi piiri valvamisel oli vajalik, olid ohvitserid nõus ajateenijate rakendamisega kohalike abistamisel. Piirivalvurid on käinud abiks heinal, kartulivõtul, kiviõrkoristusel,

¹⁵⁰ Intervjuu Sergei Randeliga.

¹⁵¹ Intervjuu Helgi Põlloga; Intervjuu Tiina Heinmaga; **Vastajad 1, 14, 16, 17, 20, 28, 31, 33, 34, 36, 37, 45**, küsitlus „Hiiumaa piiritsoon“.

¹⁵² **Leonid Spassov**. Soovime mõistmist ja häid suhteid. – Nõukogude Hiiumaa. 15.10.1988; **Spassov**. Piirivalvepunkt jäägu!; **Leonid Spassov**. Päev nagu päev ikka. – Nõukogude Hiiumaa. 27.05.1989; **Leonid Spassov**. Kas piirivalvet on vaja? – Nõukogude Hiiumaa. 26.05.1990.

¹⁵³ **Hiiumaa Militaarajalooselts**. Nõukogude piirivalve Hiiumaal, lk 23, 50; Intervjuu Tiina Heinmaga; Intervjuu Svetlana Reinmetsaga; **Vastaja 24**, küsitlus „Hiiumaa piiritsoon“.

¹⁵⁴ Leo Tiri töötas 1973–1982 Kingissepa 11. piirivalvesalga komandöri asetäitjana. Talle allus ka väeosa julgeolekuteenistuse 3. osakond viie ohvitseriga.

¹⁵⁵ **Tiri**. Meenutusi, lk 17–18; Intervjuu Sergei Randeliga.

ehitusel, kraavide kaevamisel, puude lõhkumisel. Enamasti said piirivalvurid vastutasuks toiduaineid: kapsaid, kartuleid, porgandeid, kaalikaid, mune, piima jne. Piirivalve käest oli võimalik vastastikuse vahetuse korras saada näiteks koerakutsikaid, kütust ja ilutulestikku aastavahetuseks.¹⁵⁶ Vastutulekut ilmutati ka moel muul moel, näiteks 1980. aastate teisest poolest on teada juhtumid, kus kohalike elanikke sõidutati piirivalve helikopteriga.¹⁵⁷

Piirivalve sooviks oli, et kohalikud neid võimalikult palju toimuvast teavitaksid. Näiteks 1960. ja 1970. aastatel anti kohalikele metsameestele korraldus, võõraste inimeste või kahtlaste objektide korral antaks sellest piirivalvele koheselt teada. Piirivalvurite abistamiseks moodustati kohalikke ühiskondlike üksusi, mis osalesid ka piirivalvurite õppuste. Eesrindlikke autasustati medaliga „NSV Liidu riigipiiri kaitsmise eest“, mille on pälvinud näiteks Mart Pauska, Mati Veane ja Toomas Noorkõiv. Piirivalve rinnamärk on tänutäheks antud Elmo Voolele ja paljudele teistele.¹⁵⁸

Koostöö tihendamiseks kohalikega hakati 1950. aastate lõpus ja 1960. aastate alguses Hiiumaa koolidesse moodustama Piirivalvurite Noorte Sõprade rühmasid. Teadaolevalt tegutsesid sellised rühmad Lauka¹⁵⁹, Kärkla, Palade ja Suuremõisa koolis. Ajaleht Nõukogude Hiiumaa on põhjalikult kajastanud Palade piirivalvurite sõprade ringi tegevust, millel oli siis 36 liiget. 1966. aastal võtsid Palade rühma liikmed senise viieaastase tegevuse kokku.¹⁶⁰ Selles tõdeti, et piirivalvurite sõbrad olid õppinud jälgi, dokumentide kontrollimist, harjutanud laskmist ja rivisammu, tutvunud sõjatehnikaga. Rühma liikmetele oli korraldatud kohtumisi piirivalvuritega, peetud ühiseid sõpruskohtumisi alates malest kuni orienteerumisvõistlusteni. Sammuti käidi kordonites piirivalvuritele esinemas. Palade kooli õpilased olid käinud võistlemas ka teiste rühmadega nii rajooni kui ENSV tasemel. Aeg-ajalt korraldati rühma liikmetele õppuseid ja kokkutulekuid. Näiteks 1963. aastal Kõpus toimunud rajooni kokkutuleku öise häire ajal pidid noored otsima piiririkkujaks maskeerunut.¹⁶¹

1973. aastal kirjuti ajalehes artikli piirivalvurite noortest sõpradest ka Palade kooli direktor.¹⁶² Oktoobris 1973 oli rühmas 22 liiget. Nimetatud rühma võeti lapsi alates 5. klassist. Lastele korraldati üritusi, millega meenutati Teist maailmasõda: toimusid matkad sõja lahingupaikadesse, asetati pärgi

¹⁵⁶ **Hiiumaa Militaarajalooselts.** Nõukogude piirivalve Hiiumaal, lk 26, 38; **Spassov.** Päev nagu päev ikka; Intervjuu Helgi Põlloga; Intervjuu Svetlana Reinmetsaga, Intervjuu Ülo ja Mai Soonikuga; Intervjuu Sergei Randeliga; **Vastajad 4, 17, 22, 23, 30, 31, 44, 45**, küsitlus „Hiiumaa piiritsoon“.

¹⁵⁷ Vt **Elgi Brand.** Appi tulid piirivalvurid. – Nõukogude Hiiumaa. 15.08.1989; **Hiiumaa Militaarajalooselts.** Nõukogude piirivalve Hiiumaal, lk 26.

¹⁵⁸ **Tiri.** Meenutusi; **Sapssov.** Soovime mõistmist ja häid suhteid; Intervjuu Helgi Põlloga; Intervjuu Ülo ja Mai Soonikuga.

¹⁵⁹ Lauka noorte piirivalvurite rühm kandis nime „Põuavälg“. Rühm tegutses perioodiliselt 1960. aastatest 1980. aastateni.

¹⁶⁰ **Palade 8–kl. kooli PNS rühma liikmed.** Piirivalvurite noored sõbrad. – Nõukogude Hiiumaa. 22.02.1966.

¹⁶¹ Samas; **Ene Kiil.** PNS rühma aastapäeva eel. – Nõukogude Hiiumaa 28.05.1968; Intervjuu Tiina Heinmaga; Intervjuu Helgi Põlloga; Intervjuu Ülo ja Mai Soonikuga; **Vastajad 2, 15, 23, 44**, küsitlus „Hiiumaa piiritsoon“.

¹⁶² **E. Norgan.** Piirivalvurite noored sõbrad. – Nõukogude Hiiumaa. 16.10.1973.

langenute haudadele. Lastega käisid vestlemas sõjaveteranind ning piirivalvurid, kes rääkisid lastele enda elust ja kangelastegudest. Noortele sõpradele tutvustati sõjalisi erialasid – sapööride, luurajate, sanitaride, kokkade, laskurite ja sidemeeste tegevust. Lapsi õpetati käsitsema relva ja binoklit, töötama raadioga ning harjutati rivi. Igal aastal korraldati piirivalvuritega eri spordialadel võistlusi. Kaks korda aastas andsid noored sõbrad piirivalvuritele kontserdi. Piirivalvureid kutsuti ka koolipidudest osa võtma.

Piirivalvurite ringide tegevus oli saarel aktiivne 1960. aastatel ja 1970. aastate esimesel poolel. Kuna ringi ettevalmistamine nõudis lisategevust ning koolides oli pioneeride näol analoogne rühm olemas, hakkas hiljem piirivalverühmade tegevus saarel vaibuma. 1980. aastatest on teada suhteliselt vähe ringe,¹⁶³ nende tegevus oli suhteliselt juhuslik. Pigem käisid piirivalvurid koolides vestlemas ja koerasid näitamas. Ringi tegevuse organiseerimine sõltus nii õpilaste, kooli kui ka kordoni ülema vastastikusest huvist. Nii näiteks on Lauka kooli piirivalvering „Põuavälg“ tegevus 1960. aastate teise pooleni toimunud vaheldumisi tõusude ja mõõnadega.¹⁶⁴

Huvitavate tegevuste taustal on rühma tegevusest selgelt äratuntav ideoloogiline kasvatustöö.¹⁶⁵ Rühma liikmetele rõhutati alalise valvel oleku vajadust, nad pidid ette kandma igast kahtlasest juhtumist. Palade piirivalverühm valmistas ette näiteks stendi teemal „Piirivalvurid – meie ustavad sõbrad“¹⁶⁶, piirivalvurid käisid koolides rääkimas välismaisest luuretegevusest rääkimas ning tõid näiteid „nõukogude inimeste, sealhulgas ka kooliõpilaste mehisusest võitluses sotsialistliku isamaa igat liiki vaenlastega“.¹⁶⁷ Lisaks piirivalvurite sõprade ringile toimusid laste ideoloogiline kasvatus muulgi moel. Hiljemalt 1950. aastate algusest hakkasid koolilapsed piirivalvuritele laulmas käima. Enamasti oli see seotud mõne tähtpäevaga, näiteks piirivalvurite päev või armee aastapäev. Paljud on meenutanud ka vähem pidulikke piirivalvuritega kohtumisi kordonites.¹⁶⁸

Ehkki piirivalve üritas kohalikega häid suhteid hoida, on kohalikud meenutanud mitmeid intsidente, kus piirivalvurid on spioonide hirmus üle reageerinud või sattunud kohalikega teravamasse konflikti. 1950. aastate lõpus toimusid Kalanas varrude, mille käigus puhkes armee teenistuse läbinud kohalike

¹⁶³ Näiteks ajalehes Nõukogude Hiiumaa 1960. aastate II poolel teistele eeskujuks toodud Palade piirivalvurite sõprade rühm ei tegutsenud 1978. aastal. Lehes põhjendati seda väheste osavõtjatega. **Tarmo Paju**. Piirivalvurite noorte sõprade ettevõtmistest Paladel. – Nõukogude Hiiumaa. 25.05.1978.

¹⁶⁴ Intervjuu Helgi Põlloga; Intervjuu Tiina Heinmaaga; Intervjuu Svetlana Reinmetsaga; Intervjuu Sergei Randeliga; **Vastajad 17, 23**, küsitlus „Hiiumaa piiritsoon“.

¹⁶⁵ Ideoloogilisest kasvatusest koolis on kirjutanud Eli Pilve. Vt **Eli Pilve**. „Aga vene ajal pidi igas õppetunnis siduma õppematerjali poliitikaga“. Ideoloogiline kasvatus nõukogude koolitunnis hilisstalinistlikus Eesti NSV-s. – *Tuna*. 2010, nr 4; **Eli Pilve**. Nõukogude noore kasvatamisest paberil ja päriselt. Ideoloogiline ajupesu Eesti NSV kooli(tunni)s 1953–1991. – *Tuna* 2013, nr 3.

¹⁶⁶ **I. Devjatov**. Piirivalvurite Noorte Sõprade pidupäev. – Nõukogude Hiiumaa. 25.06.1966.

¹⁶⁷ **V. Kiriin**. Sõprussidemed piirivalvuritega. – Nõukogude Hiiumaa. 11.05.1967.

¹⁶⁸ Intervjuu Ülo ja Mai soonikuga; Intervjuu Helgi Põlloga; Intervjuu Tiina Heinmaaga; **Vastaja 1, 24, 31, 40**, küsitlus „Hiiumaa piiritsoon“.

ja piirivalvurite vahel tuli. Kohalikud haarasid ühelt piirivalvurilt relva ning tulistasid lakke, mispeale kogu peo seltskond kordonisse aru andma viidi.¹⁶⁹ 1964. aastast on teada juhtum, kui kohalikud läksid Kärkla rannast talvel merevett tooma. See tundus piirivalvuritele kahtlane. Nad arvasid, et kohalikud lasevad jää alt spioone saarele.¹⁷⁰ 1960. või 1970. aastatel leidsid metsandusega seotud inimesed langevarju. Piirivalve hakkas juhtumit uurima kuni viimaks selgus, et tegemist oli raketi langevarjuga.¹⁷¹ Sarnane paanika läks lahti ka siis, kui metsast leiti õhupall maakaardi pildiga.¹⁷² Teada on ka juhtumeid, kus piirivalvurid on inimest vigastanud. Reikamal külanõukogu majas toimuvale nääripeole tulnud purjus piirivalvurid hakkasid kaklema, mille käigus said vigastada mitmed peolised ning mispeale piirivalvurid karistada said. Enne 1972. aasta juunit on teada juhus, kus reamees Lobatš haavas kolhoosi „Rahu Eest“ töötajat Svetlana Jevstignejevat.¹⁷³ Kindlasti esines sarnaseid intsidente veelgi.

Läbi viidud uuringus „Hiiumaa piiritsoon“ on hiidlased enda kokkupuuteid piirivalvega, eriti ajateenijatega, hinnanud suhteliselt positiivselt. 45-st vastajast 34 ehk 76% suhtus piirivalvesse neutraalselt või positiivselt. Enim töid vastajad välja argumendi, et ajateenijad pidid lihtsalt enda aega teenima, nende Hiiumaal viibimine ei sõltunud neist. Eraldi on välja toodud head läbisaamist piirivalvuritega, nende vastutulelikkust ja viisakust. Negatiivsena on rõhutatud asjaolu, et nendega ei olnud võimalik eesti keeles rääkida. 22% hindajatest leidis, et kokkupuuted olid ärevad ja pigem negatiivsed, seda eriti lastele.¹⁷⁴

2.4 Hiiumaale sissesõidu reeglite kaotamine

Kogu nõukogude perioodi oli Hiiumaale sissesõit piiratud. Piirangud hakkasid leevenema 1980. aastate lõpust, kuid sadamas säilis dokumendikontroll 1993. aastani. Kui 1987. aastal andis ENSV MN välja määruse „Eesti NSV territooriumi piiritsooni kohta“, ei kaotatud lubade süsteemi Lääne-Eesti saartel, erinevalt Põhja-Eestis. Looduse kaitsmise ettekäändel säilitati endine süsteem 15. aprillist 15. oktoobrini. Loodushoiu argument sai tuge 1988. aasta lõpus, kui ENSV Ülemnõukogu otsuse alusel moodustati Lääne-Eesti saartel ja vesikeskkonnas biosfääri kaitseala. Biosfääri kaitseala tõstatus 1993. aastani põhilise argumendina, miks jätkati kontrolli saarele sisenejate üle.

27. veebruaril 1988 andis ajaleht Nõukogude Hiiumaa teada, et Hiiu, Kingissepa ja Haapsalu rajoon

¹⁶⁹ Intervjuu Tiina Heinmaga.

¹⁷⁰ Intervjuu Ülo ja Mai Soonikuga.

¹⁷¹ Intervjuu Helgi Põlloga.

¹⁷² Intervjuu Ülo ja Mai Soonikuga.

¹⁷³ **Paavle**. Kuidas ära hoida, lk 86.

¹⁷⁴ **Koppel**. Hiiumaa piiritsoon; Intervjuu Svetlana Reinmetsaga; Intervjuu Helgi Põlloga.

olid välja andnud ühised sissesõidu eeskirjad. Eristust Põhja-Eestist põhjendati eeskirjas saarte looduse kaitsmise, korra hoidmise ja külalistele parema teeninduse pakkumisega. Reisisipiletite ostmisel hakati kontrollima, kas külastajal on olemas sissesõitu lubav dokument. Sellega kadus ära olukord, kus lubadeta inimesed saadeti Heltermaalt praamiga tagasi. Lubavaks dokumendiks võis olla külaliskaart, komandeerimise tunnistus, puhke-, turismi- või ravituusik, töötõend, telegramm matustele või raskesti haige juurde sõitmiseks, saarelt pärit noortel õpilaspilet. Tõendite asemel hakati välja andma tähtajalisi külaliskarte. Külaliskarte hakkasid välja andma linna või küla rahvasaadikute nõukogu täitevkomiteed. Eristati tasulisi¹⁷⁵ ja tasuta külaliskarte. Tasulised olid mõeldud eelkõige neile, kes tulid saarele suvitama. Kuurortmaksust olid vabastatud lapsed kuni 16. eluaastani, ettevõtete või organisatsioonide külalistena saarele tulijad, pulma- või juubelile kutsutud, rajoonist pärit õppijad, lähisugulaste või perekonna haua külastajad. Külaliskaart väljastati kuni kuuks ajaks. Mõjuva põhjuse korral oli võimalik seda pikendada. Raviasutustele, turismibüroodele ja täitevkomiteedele seati piirangud, kui palju inimesi võisid nad saarele lubada.¹⁷⁶

1987. aasta lõpus kaotas piirvalve Heltermaal kontrollpunkti. 15. aprillist oleks pidanud sadamas dokumente kontrollima hakkama miilits. Kärkla komandantuuri ülema Aleksei Kuznetsovi¹⁷⁷ sõnul polnud miilitsal ressursi kontrollpunkti mehitamiseks. Lähtudes kohalike elanike palvest, palusid partei rajoonikomitee ja rajooni täitevkomitee piirivalvuritel kontrollpunkt alles jätta, et kuidagi sissesõitu kontrollida. Nii kontrollisidki piirivalvurid kohalike vastu tulles 15. oktoobrini sadamas reisjate dokumente. Kuna aga piirivalvurite tegevus teiste kohalike seas nurinat tekitas, kutsus Kuznetsov kohalikus lehes üles piiripunkti kohta arvamust avaldama. Nõukogude Hiiumaa võttis aasta lõpus kokku kohalike kirjade teel saadud arvamuse kokku – mitte ükski kiri ei nõudnud piirivalve kontrolli kaotamist, pigem sooviti taastada endine olukord, kus saarele sõit oleks aastaringsest kontrollitud.¹⁷⁸ Piirivalvurite endi sõnul olid nende tegevusega sadamas rahulolematud eelkõige väljaspoolt saarele sõitjad.¹⁷⁹

Hiidlaste soov täideti järgmisel aastal, kui 25. septembril 1989 andis ENSV MN välja määruse, mille alusel hakati Hiiumaale ja teistele saartele sissesõitu aasta ringi külaliskartidega reguleerima.¹⁸⁰ 21. novembril avaldati ajalehes Nõukogude Hiiumaa kolme rajooni sissesõidu eeskirjade projekt, mille kohta oodati taas kohalike elanike arvamust.¹⁸¹ Kohalikud elanikud reageerisid sellele aktiivselt. Leht

¹⁷⁵ Tasuline külaliskaart maksis 1988., 1990. ja 1991. aasta eeskirja järgi viis rubla.

¹⁷⁶ Haapsalu, Hiiumaa ja Kingissepa rajooni sissesõidueeskirjad 1988; Kuidas sõita Hiiumaale.

¹⁷⁷ Aleksei Kuznetsov töötas 1981–1992 Kärkla komandantuuri komandandina. **Hiiumaa Militaarajalooselts**. Nõukogude piirivalve Hiiumaal, lk 38.

¹⁷⁸ **Spassov**. Piirivalvepunkt jäägu!

¹⁷⁹ **Spassov**. Soovime mõistmist ja häid suhteid; **Spassov**. Päev nagu päev ikka; **Leonid Spassov**. Piir hakkab kujunema. – Hiiumaa. 17.08.1991.

¹⁸⁰ Meile sissesõidu piirang kehtib aasta ringi. – Nõukogude Hiiumaa. 7.10.1989.

¹⁸¹ Haapsalu rajooni Vormsi saare, Hiiumaa ja Kingissepa rajooni sissesõidu eeskirjade projekt.

avaldas arvamuste kogu spektri. Liikumisvabaduse pooldajad tõid välja mõtte, et saar vajab küll kaitset, aga sissesõidu piiramine ei ole selleks sobilik vahend.¹⁸² Teised leidsid seevastu, et piirangud peavad säilima takistamaks „kõikide mandrilt tulevate pahede“ jõudmist saarele.¹⁸³ Arvamuste paljususest tulenevalt otsustati luua komisjon¹⁸⁴, mis pidi läbi arutama kõik kohalike ettepanekud ja kujundama ühtse arvamuse. Komisjoni arvamus tuli kooskõlastada Haapsalu ja Kingissepa täitevkomiteega ning saata seejärel Hiiu rajooni volikogule läbivaatamiseks. Kuni 1. märtsini 1990. jäeti kehtima senine sissesõidu kord.¹⁸⁵

1990. aasta märtsi lõpus andis Hiiumaa rajooni volikogu kohaliku lehe kaudu teada uutest maakonda sissesõidu eeskirjadest.¹⁸⁶ Saarele sissepääsu reguleerimist põhjendati samade argumentidega, mis olid kõlanud 1988. aasta eeskirjades. Nendeks olid saare looduse kaitse, kohalike turvalisuse ja korra tagamine ning külastajate paremini organiseeritud teenindamine. Suures osas oli tegemist sama eeskirjaga. Uues eeskirjas ei olnud mainitud rajooni täitevkomitee kinnitatud külastusnorme või rajooni turismibüroodele ja raviasutustele eraldatud limiite. Olulisimaks erisuseks oli see, et kui 1988. aasta eeskirjade kohaselt kehtisid piirangud hooajaliselt, siis 1990. aasta eeskirjade järgi toimisid need aastaringselt.

1980. lõpust hakkasid leevenema piiritsooniga seotud reeglid. 1989. aastal lubas piirivalve rannas tuld tegema hakata. Varem oli see keelatud nõukogulikule arusaamale omases kartuses, et kohalikud saadavad ebamäärastele vaenlastele signaale. Hiljemalt 1990. aastaks leevenesid ka teised piiritsooniga seotud reeglid. Lihtsustati harrastuskalameeste merele minekut ning kaotati ranged nõudmised paatide hoidmisel. Piirivalve ei jälginud enam rannapüügilaevu ning julgeolek ei kontrollinud enam laevade meeskondade nimekirju.¹⁸⁷

Kuznetsov hoidis hiidlaste palvele vastu tulles kontrollpunkti lahti 1991. aasta kevadeni.¹⁸⁸ Märtsis said piirivalvurid 11. piirivalveringkonna ülematelt käsu kontrollpunkt sulgeda. 5. aprillil rajas Eesti Riiklik Piirikaitseamet Heltermaa sadamasse kontrollpunkti. Esialgu valvasid sadamas Eesti Vabariigi majanduspiiri kaitseteenistuse Remniku õppekeskuses väljaõppe saanud hiidlased. Kuna nad pidid naasma mandrile, siis oodati piirile Kodukaitse noormehi ja muid vabatahtlike.¹⁸⁹ Hiljemalt

¹⁸² **Villu Lall.** Arutlusi sissesõidueeskirjade projekti kohta. – Nõukogude Hiiumaa. 30.11.1989.

¹⁸³ **Irma Kääramees.** Sissesõidueeskirjadest. – Nõukogude Hiiumaa. 7.12.1989.

¹⁸⁴ Komisjoni kuulusid L. Jõhvik, T. Takis, M. Värimehe, E. Karm, L. Soop, R. Vahtra ja T. Saue.

¹⁸⁵ Hiiumaale sissesõidu eeskirjadest. – Nõukogude Hiiumaa. 5.12.1989.

¹⁸⁶ Hiiumaa maakonda sissesõidu eeskirjad 1990.

¹⁸⁷ **Edgar Rabväli.** Rahulikult nagu Hiiumaal ikka. – Hiiumaa. 31.08.1991; **Leonid Spassov.** Millal piir üle antakse? – Hiiumaa. 26.09.1991; **Spassov.** Kas piirivalvet on vaja?; **Taimi Alba.** Vabas rannas jalutades. – Hiiumaa. 29.08.1991.

¹⁸⁸ **Leonid Spassov.** Meie poisid kodusaarele aega teenima – Hiiumaa. 22.02.1990; **Spassov.** Soovime mõistmist; **Spassov.** Päev nagu päev ikka; **Spassov.** Kas piirivalvet on vaja?; Intervjuu Sergei Randeliga.

¹⁸⁹ **Valter Voole.** See töö on Hiiumaa huvides. – Hiiumaa. 20.04.1991.

suvest kontrollisid reisjate dokumente sadamas tööteenistuses olevad hiiumaa noormehed.¹⁹⁰ 30. mail avaldati ajalehes Hiiumaa järjekordsed sissesõidu eeskirjad, kuid neis oli muutusi varasematega võrreldes vähe.¹⁹¹ Olulisima uuendusena Hiiumaale pääsemise osas lihtsustasid välismaalaste sissesõitu saarele, kes olid juba 1990. aasta lõpust ENSV-s elamisluba omavate inimestega võrdsustatud.¹⁹² Välismaalase Hiiumaale kutsumiseks tuli Kärddla välispasside osakonda külastaja andmed esitada

24. jaanuaril 1992 kuulutas Eesti Vabariigi Ülemnõukogu NSV Liidu relvajõudude Eestis asuvad varad Eesti Vabariigi omandiks, igasugused tehingud sellega olid valitsuse loata keelatud. Nõukogude vägede väljaviimine algas sama aasta kevadel, Hiiumaal puudutas see Ristnas ja Tahkunas paiknevaid lokatsioonivägesid. Samaks ajaks oli piirivalvurite koosseis poole võrra kahanenud, kuna uusi täiendusi enam saarele ei toodud.¹⁹³ Teavet piirivalve vägede lahkumise kohta hoiti kohalike võimude eest saladuses. Kui seni olid piirivalvurid ja kohalikud võimud hästi läbi saanud, siis vägede väljaviimisel hakkas suhteid varjutama vara väljavedamine.¹⁹⁴ Hiiumaalt on teada mitmeid juhtumeid, kus piirivalvurid 24. jaanuaril välja antud seadust eirasid.¹⁹⁵ Viimased Nõukogude piirivalvurid lahkusid Heltermaalt 19. septembril kahe eripraamiga.¹⁹⁶

Hiiumaale sissesõidu piirangud säilisid aga jätkuvalt. Oktoobris 1992 moodustati Hiiumaa Politseiprefektuuri Heltermaa politseipunkt, mille koosseisus oli seitse meest.¹⁹⁷ Seda seetõttu, kuna kohalikud ei olnud Eesti piirivalve tegevusega sadamas rahul ning Piirikaitseamet soovis Heltermaa punkti kaotada. Endistesse maha jäänud kordonitesse paigutati piirikaitssjad, et takistada nende rüüstamist. Eesti Piirivalveameti Hiiumaa juhtimiskeskuse ülem Mart Savioja hindas oktoobris saarel paiknevate kordonite olukorda rahuldavaks.¹⁹⁸ Viimast korda reguleeriti Hiiu maakonda sissesõidu eeskirju 1992. aasta lõpus.¹⁹⁹ Saarele sissepääs toimus jätkuvalt isikut ja külastust tõendavaid dokumente esitamisel. Viimasena kehtis külastuskaart, lähetus, turismituusik, õiguskaitseorgani kutse, Hiiumaa ettevõtte või organisatsiooni töötõend või matusetelegramm. Kuu aega kehtiva külaliskaardi

¹⁹⁰ **Spassov**. Piir hakkab kujunema; **Valter Voole**. Piiriteenistus Heltermaal. – Hiiumaa. 11.04.1991.

¹⁹¹ Hiiu maakonda sissesõidu eeskirjad 1991.

¹⁹² **Leevi Lokk**. Välismaalasi saab nüüd Hiiumaale kutsuda. – Hiiumaa. 12.02.1991.

¹⁹³ **Leonid Spassov**. Millal sõjaväelased lahkuvad? – Hiiumaa. 5.05.1992.

¹⁹⁴ Vägede väljaviimise kohta vt **Ain Tähiste**. Nõukogude piirivalve lahkumine Hiiumaalt. Mart Savioja mälestused. – Hiiumaa Militaarajalooselts. Nõukogude piirivalve Hiiumaal 1940–1992. Lk 35–37. www.mil.hiiumaa.ee/pv/Noukogude_piirivalve_Hiiumaal_1940-1993-3.pdf. [18.05.2015].

¹⁹⁵ Vt **Leonid Spassov**. Mis maksab üks piirivalvekordon? – Hiiumaa. 19.03.1992; **Leonid Spassov**. Piirivalvurid ei tunnista seadusi. – Hiiumaa 27.06.1992; Visa kaablikoorem. – Hiiumaa. 4.07.1992.

¹⁹⁶ **Leonid Spassov**. Nii nad läksid! – Hiiumaa. 24.09.1992.

¹⁹⁷ **Leonid Spassov**. Heltermaal on uued mehed. – Hiiumaa. 8.10.1992; Sõjaväevarade ülevõtmine jätkub. – Hiiumaa. 10.11.1992.

¹⁹⁸ **Leonid Spassov**. Ka avatud piir jääb piiriks. – Hiiumaa. 29.10.1992.

¹⁹⁹ **Lauter**. Hiiu maakonda sissesõidu reguleerimine; **Lauter**. Muudatused Hiiu maakonda sissesõidu eeskirjades.

hinnaks määrati 10 krooni Eesti Vabariigi kodanikele ning 50 krooni välismaalastele. Kontroll saarele pääsemiseks kadus alles 1993. aastal.²⁰⁰

Hiidlased on piiritsooni tervikuna hinnanud positiivselt. 47-st vastajast 32 ehk 68% suhtus piiritsooni neutraalselt või pigem positiivselt. Pluss poole pealt on 57% vastanutest välja toonud selle, et tänu piiritsoonile oli saarel turvaline. Lisaks märgiti, et eraldatus aitas kaasa loodushoiule ning saarel oli rahulikum elada. Miinus poolelt tõi 51% vastanutest välja selle, et randadesse minek oli piiratud. Sammuti mainiti ära pidevat dokumentide kontrolli sadamas ja mujal, merele mineku piiramist ning tüütut lubade taotlemise protsess.²⁰¹

²⁰⁰ **Põllo.** Hiiumaa rahvapärane ehituskunst, lk 48.

²⁰¹ **Taavi Koppel.** Küsitlus „Hiiumaa piiritsoon“. 2015; Intervjuu Helgi Põlloga; Intervjuu Svetlana Reinmetsaga.

KOKKUVÕTE

Eesti NSV territooriumil paiknenud piiritsoonid olid n-õ üleminekupiirkonnad „vaenuliku kapitalistliku maailma“ ja NSV Liidu vahel. Selle erilise seisundi tõttu kehtisid piiritsoonis ranged reeglid, mis piirasid tsooni sisenemist, seal elamist ja kõike merendusega seotut, eriti kardeti võimalike spioonide või ka tavakodanike välismaale põgenemist. Piiri valvamise lihtsustamiseks üritasid piirivalvurid kohalikke elanikke valvamisega kaasata, milleks kasutati mitut meetodit alates agentide värbamisest kuni piirivalvurite abistamise üksuste loomiseni. Kohalikke prooviti innustada piirivalvureid abistama ka ideoloogilise kasvatusena. Tublimaid neist premeeriti aumärkide või medalitega. Heade suhete hoidmise eesmärgil tuldi võimalusel kohalike elanike soovidele vastu. Lisaks loodi koolides piirivalvurite sõprade ringe, millega kujundati ning mõjutati noorte suhtumist piirivalvesse.

Bakalaureusetöös otsiti vastust küsimusele, millised olid hiidlaste ja piirivalvurite vahelised suhted. Selleks jagati piirivalvurid tinglikult kaheks: ajateenijad ja ohvitserid. Ajateenijate suhtlemist kohalikega piirati teadlikult. Kohalikud inimesed puutusid nendega üldjuhul kokku vaid sadamas või lennujaamas dokumendikontrolli või rannapatrulli käigus. Dokumendikontrollid olid kohalikele sageli ebameeldivad. Kõige enam häiris kohalikke, et ajateenijatega ei olnud võimalik eesti keeles suhelda. Samas mõisteti, et nad ei ole saarel vabatahtlikult, vaid täidavad neile seatud kohustust. Seevastu ohvitserid suhtlesid kohalikega tunduvalt tihemini. Igal kordoniülemal oli enda tutvusringkond, kelle kaudu sai ta piiritsoonis toimuva kohta teavet. Seetõttu üritasid ohvitserid kohalikega võimalikult häid suhteid hoida, neid samal ajal kontrollides. Sageli tulid ohvitserid kohalike elanike palvetele vastu. Näiteks võidi ajateenijad panna kohalike elanike heaks füüsilist tööd tegema. Vastutulek võis avalduda ka muul moel.

Kohalike ja piirivalvurite suhted ei olnud ajas muutumatud. Eriti keerulised olid suhted piiritsooni kehtestamise algusaastatel. Piirivalvurid käitusid üsna brutaalselt, likvideerides senist igamehekalandust, hävitades paate ja sisse seades piiritsooni reegleid. Hiiumaa mererand oli esialgu täielikult kohalikele suletud, seejärel avati see tasapisi vaid saare ida- ja lõunaosas. Kuna piiri valvamine oli ideoloogiliselt tundlik teema, takistamaks välisriikide spioonide tegevust, reageerisid piirivalvurid tihti üle. Hiljemalt 1970. ja 1980. aastateks olid piirivalvurite ja kohalike suhted normaliseerunud, üldistavalt on kohalikud neid suisa headeks hinnanud. Ka piiritsooni likvideerimise perioodil, aastatel 1987–1991 hoidsid piirivalvurid kohalikega häid suhteid. Suhted halvenesid oluliselt hetkel, mil hakati nõukogude vägesid välja viima ja kaasa üritati viia võimalikult palju. Samas on 76% küsitlusele „Hiiumaa piiritsoon“ vastajatest ja intervjuueeritud kohalikest oma suhteid

piirivalvuritega neutraalseks või positiivselt hinnanud.

Kuigi piiritsoon seadis kohalikele palju piiranguid, olid hiidlased 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses pigem piiritsooni säilimise poolt kui selle vastu. See võib omamoodi paradoksina näida. Kohalikud elanikud pidasid kõige olulisemaks saarele pääsu piiramise säilitamist. Kuigi Heltermaa sadama kontrollpunkti läbimine oli tüütu ka hiidlastele endile, nenditi samas, et see oli ainuke takistus, mis eraldas saart „kõigist mandri hädadest“. Ka enamik küsitlusele „Hiiumaa piiritsoon“ vastajad ja intervjuueeritavad on tagantjärele piiritsooni suhtunud neutraalselt või positiivselt.

Piiritsoon ja -režiim on kahtlemata teemad, mis vajavad edasist uurimist. Hiidlaste ja piirivalvurite suhte uurimisel tugineti käesolevas töös põhiliselt mälestustele. Enamik vastajaid sündis vahemikus 1950–1965, mistõttu on vähe kajastatud olukorda 1940. ja 1950. aastatel. Veel on võimalik koguda mälestusi hiidlastelt, kes sündisid enne 1950. aastat. Tervikpildi saamiseks 11. piirivalvesalga ja kohalike elanike suhetest tuleb lähemalt uurida ka Saaremaa elanike ja piirivalvurite suhteid. Kuna saartel paiknevate piirivalvurite suhted olid üldiselt paremad kui Põhja-Eestis, oleks huvitav neid kahte võrrelda. Piiritsooni piirivalvurite sõprade ringide tegevuse uurimine annaks täienduse senisele ENSV koolihariduse ja ideoloogilise kasvatuse uurimisele. Senisest põhjalikumalt uurimist vajab piirivalvurite tegevus nõukogude perioodil.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Publitseeritud allikad

Aruanne Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst 1955. aastal. Tallinn: Umara, 1998.

Aruanne Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö tulemuste kohta 1958. aastal. Aruanne Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö tulemuste kohta 1958. aastal. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2005.

Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal. Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2000.

Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1957. aastal. Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1957. aastal. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2002.

Aruanne ENSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst ajavahemikul 1. aprill 1954 – 1. aprill 1955. Tallinn: Umara, 1997.

Kirjandus

Alba, Taimi. Vabas rannas jalutades. – Hiiumaa. 29.08.1991.

Brand, Elgi. Appi tulid piirivalvurid. – Nõukogude Hiiumaa. 15.08.1989.

Devjatov, I. Piirivalvurite Noorte Sõprade pidupäev. – Nõukogude Hiiumaa. 25.06.1966.

Haapsalu, Hiiumaa ja Kingissepa rajooni sissesõidu eeskirjad 1988; Haapsalu rajooni Vormsi saare, Hiiumaa ja Kingissepa rajooni sissesõidu eeskirjade projekt. – Nõukogude Hiiumaa. 21.11.1989.

Hiio, Toomas jt. Estonia 1940-1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity/Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006.

Hiiumaale sissesõidu eeskirjadest. – Nõukogude Hiiumaa. 5.12.1989.

- Hinrikus, Rutt.** Eesti rahva elulood. III osa. Elu Eesti NSV-s. Tallinn: Tänapäev, 2003.
- Hinrikus, Rutt.** Eesti rahva elulood. Sajandi sada elulugu kahes osas. I osa. Tallinn: Tänapäev, 2000.
- Jakovlev, Tormis.** Nõukogude armee Lääne-Saaremaal ja selle suhted kohalike elanikega. – Saaremaa muuseumi kaheaastaraamat 1997–1998. Koostaja Olavi Pesti. Kuressaare: Tormikiri, 1999.
- Jürjo, Indrek.** Eessõna. Aruanne ENSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst ajavahemikul 1. aprill 1954 – 1. aprill 1955. Tallinn: Umara, 1997.
- Kiil, Ene.** PNS rühma aastapäeva eel. – Nõukogude Hiiumaa 28.05.1968.
- Kiriin, V.** Sõprussidemed piirivalvuritega. – Nõukogude Hiiumaa. 11.05.1967.
- Kääramees, Irma.** Sissesõidueeskirjadest. – Nõukogude Hiiumaa. 7.12.1989.
- Lall, Villu.** Arutlusi sissesõidueeskirjade projekti kohta. – Nõukogude Hiiumaa. 30.11.1989.
- Lauter, Jüri.** Hiiu maakonda sissesõidu reguleerimine. – Hiiumaa. 1.12.1992.
- Lauter, Jüri.** Muudatustest Hiiumaa maakonda sissesõidu eeskirjades. – Hiiumaa. 1.12.1992.
- Lepassalu, Virkko.** Riigipiir. Tallinn: Pegasus, 2010.
- Lepisto, Endel.** Hiiumaa maakonda sissesõidu eeskirjad. – Hiiumaa. 29.03.1990; Hiiumaa maakonda sissesõidu eeskirjad. – Hiiumaa. 30.05.1991.
- Lokk, Leevi.** Välismaalasi saab nüüd Hiiumaale kutsuda. – Hiiumaa. 12.02.1991.
- Luts, Kristjan.** Eestlased Nõukogude armees 1968–1991. – *Ajalooline Ajakiri*. 2009, nr 1/2 (127/128).
- Lääne-Eesti biosfääri kaitseala põhimäärus. – Nõukogude Hiiumaa. 8.08.1989.
- Maasing, Richard.** Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas II. Stockholm: EMP, 1955.
- Meile sissesõidu piirang kehtib aasta ringi. – Nõukogude Hiiumaa. 7.10.1989.
- Mägi, Otto.** Hiidlased II maailmasõja lahingutes. Kärdla: Haapsalu Trükikoda, 2003.
- Noormets, Tiit.** Eesti piirivalve ja selle asendamine NSV Liidu piirivalvega. – Sõja ja rahu vahel II. Esimene punane aasta. Peatoimetaja Enn Tarvel. Tallinn: S-Keskus, 2010.

Norgan, E. Piirivalvurite noored sõbrad. – Nõukogude Hiiumaa. 16.10.1973.

Ohmann, Vahur. Eesti NSV Siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940–1954). Magistritöö. (Juhendaja Tõnu-Andrus Tannberg.) Tartu: Tartu ülikool, 2000.

Paavle, Indrek. Ebaühtlane ühtne süsteem. Sovetliku passisüsteemi kujunemine, regulatsioon ja rakendamine Eesti NSV-s. I. Passisüsteemi mehhanism. – *Tuna*. 2010, nr 4.

Paavle, Indrek. Ebaühtlane ühtne süsteem. Sovetliku passisüsteemi rakendamine Eesti NSV-s. II. Passisüsteemi kehtestamine. – *Tuna*. 2011, nr 2.

Paavle, Indrek. Kuidas ära hoida „nõukogudevastaste elementide karistamatu lahkumine“ ENSV territooriumilt? Piirirežiimi regulatsioon ja kontroll Eesti NSV-s. – *Tuna*. 2012, nr 2.

Paju, Tarmo. Piirivalvurite noorte sõprade ettevõtmistest Paladel. – Nõukogude Hiiumaa. 25.05.1978.

Palade 8-kl. kooli PNS rühma liikmed. Piirivalvurite noored sõbrad. – Nõukogude Hiiumaa. 22.02.1966.

Pihlau, Jaak. Eestlaste põgenemised Läände: kaks laevahõivamisjuhtumit. – *Tuna*. 2002, nr 4.

Pihlau, Jaak. Lehekülgi Eesti lähiajaloost. Maapõgenemised okupeeritud Eestist. – *Tuna*. 2001, nr 3.

Pihlau, Jaak. Lehekülgi Eesti lähiajaloost. Merepõgenemised okupeeritud Eestist. – *Tuna*. 2001, nr 2.

Pilve, Eli. „Aga vene ajal pidi igas õppetunnis siduma õppematerjali poliitikaga“. Ideoloogiline kasvatus nõukogude koolitunnis hilisstalinistlikus Eesti NSV-s. – *Tuna*. 2010, nr 4.

Pilve, Eli. Nõukogude noore kasvatamisest paberil ja päriselt. Ideoloogiline ajupesu Eesti NSV kooli(tunni)s 1953–1991. – *Tuna* 2013, nr 3.

Prooses, Endel. Nõukogude vägede tegevusest Saaremaal (1944–1991). – Saaremaa muuseumi kaheaastaraamat 1997–1998. Koostanud Olavi Pesti. Kuressaare: Tormikiri, 1999.

Pullerits, Priit; Sildam, Toomas. Rootslase söakas lend Hiiumaale tekitas vene võimudes peataoleku. – Postimees. 27.08.2005.

Punga, Olavi. NSV Liidu relvajõudude tagalavalve formeerumine ja tegevus Eesti territooriumil

1941. aastal. Magistritöö. (Juhendaja Tõnu-Andrus Tannberg.) Tartu: Tartu ülikool, 2009.

Põllu, Kaljo. Hiiumaa rahvapärane ehituskunst. Eesti Kunstiakadeemia uurimisretkede materjalide põhjal. Tartu: Ilmamaa, 2005.

Pärn, Jüri. Soviet military infrastructure and its formation in Estonia. – The Estonian Green Belt. Koostaja Kalev Sepp. Tallinn: Geoguide Baltoscantia, 2011. Lk 12–16, 19–20, 29–31.

Rabväli, Edgar. Rahulikult nagu Hiiumaal ikka. – Hiiumaa. 31.08.1991.

Rullingo, Ago. Muhumaa: loodus, aeg, inimene. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2001.

Saar, Endel. Hiiumaa – kiviajast tänapäevani. Kärdla: Pakett, 2004.

Saar, Endel. Sõruots – Hiiumaa lõunarand. II osa. Emmaste: Sõruotsa Külaselts, 2007.

Saar, Teele. Hari-, Hõra- ja Vohilaiu asustus ja eluolu läbi aegade. Bakalaureusetöö. (Juhendaja Andres Adamson.) Tallinn: Tallinna ülikool, 2005.

Saard, Riho. Hirmuste. Küla niitude rüpes. Viljandi: Print Best, 2005.

Saueauk, Meelis. Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. Doktoritöö. (Juhendaja Tõnu-Andrus Tannberg.) Tartu: Tartu ülikool, 2013.

Saueauk, Meelis. Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB) Eestis 1944–1946. – *Tuna*. 2008, nr 3.

Service, Robert. Seltsimehed. Maaailma kommunismi ajalugu. Tallinn: Varrak, 2010. Lk 422.

Spassov, Leonid. Heltermaal on uued mehed. – Hiiumaa. 8.10.1992.

Spassov, Leonid. Ka avatud piir jääb piiriks. – Hiiumaa. 29.10.1992.

Spassov, Leonid. Kas piirivalvet on vaja? – Nõukogude Hiiumaa. 26.05.1990.

Spassov, Leonid. Meie poisid.... – Hiiumaa. 22.02.1990.

Spassov, Leonid. Millal piir üle antakse? – Hiiumaa. 26.09.1991.

Spassov, Leonid. Millal sõjaväelased lahkuvad? – Hiiumaa. 5.05.1992.

Spassov, Leonid. Mis maksab üks piirivalvekordon? – Hiiumaa. 19.03.1992.

Spassov, Leonid. Nii nad läksid! – Hiiumaa. 24.09.1992.

Spassov, Leonid. Piir hakkab kujunema. – Hiiumaa. 17.08.1991.

Spassov, Leonid. Piirivalvepunkt jäägu! – Nõukogude Hiiumaa. 29.12.1988.

Spassov, Leonid. Piirivalvurid ei tunnista seadusi. – Hiiumaa 27.06.1992.

Spassov, Leonid. Päev nagu päev ikka. – Nõukogude Hiiumaa. 27.05.1989.

Spassov, Leonid. Soovime mõistmist ja häid suhteid. – Nõukogude Hiiumaa. 15.10.1988.

Sõjaväevarade ülevõtmine jätkub. – Hiiumaa. 10.11.1992.

Tammer, Enno. Nõukogude piir ja lukus elu. Tallinn: Tammerraamat, 2008.

Tamkivi, Paul. Saarlaste elulood I. Kuressaare: Tallinna Saarlaste Ühendus, 2003.

Tamkivi, Paul. Saarlaste elulood II. Kuressaare: Tallinna Saarlaste Ühendus, 2004.

Tamkivi, Paul. Saarlaste elulood III. Kuressaare: Tallinna Saarlaste Ühendus, 2005.

Tamkivi, Paul. Saarlaste elulood V. Kuressaare: Tallinna Saarlaste Ühendus, 2008.

Tuulik, Ülo. Sõja jalus: sõjaromaan akadeemik Jaan Unduski kommentaariga. Tallinn: Kamirell, 2010.

Veskimägi, Kaljo-Olev. Kuidas valitseti ENSV-d. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega. Tallinn: Varrak, 2005.

Veskimägi, Kaljo-Olev. Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 1996.

Viires, Ants. Elukogemusi Eesti NSV algusaegadel. – *Tuna*. 2005, nr 4.

Visa kaablikoorem. – Hiiumaa. 4.07.1992.

Voole, Valter. Piiriteenistus Heltermaal. – Hiiumaa. 11.04.1991.

Vsevirov, David. Kirde-Eesti urbaanse anomaalia kujunemine ning struktuur pärast Teist maailmasõda. Doktoritöö. (Juhendaja Raimo Pullat.) Tallinn: TPU kirjastus, 2002.

Õun, Mati. NSV Liidu Riikliku Julgeoleku Komitee. – Võõrväed Eestis 20. sajandi lõpukümneteil.

Koostaja Mati Õun. Tallinn: Senitel, 2006.

Käsitkirjalised materjalid

Koppel, Taavi. Küsitlus „Hiiumaa piiritsoon“. 2015. Autori valduses.

Paavle, Indrek. Hiiumaa 1944–1991. Käsitkiri autori valduses.

Tiri, Leo. Meenutusi Eesti läänesaarestiku piiri kaitsest aastatel 1973–1981. 2012. Käsitkiri autori valduses.

Perioodika

Hiiumaa (1990–1994).

Nõukogude Hiiumaa (1950, 1987–1989).

Suulised allikad

Intervjuu Helgi Põlloga. 16.03.2015. Küsitles Taavi Koppel. Autori valduses.

Intervjuu Sergei Randeliga. 17.03.2015. Küsitles Taavi Koppel. Autori valduses.

Intervjuu Svetlana Reinmetsaga. 17.03.2015. Küsitles Taavi Koppel. Autori valduses.

Intervjuu Tiina Heinmaga. 13.03.2015. Küsitles Taavi Koppel. Autori valduses.

Intervjuu Ülo ja Mai Soonikuga. 16.03.2015. Küsitles Taavi Koppel. Autori valduses.

Internetileheküljed

Hiiumaa Militaarajalooselts. Nõukogude piirivalve Hiiumaal 1940–1992.

www.mil.hiiumaa.ee/pv/Noukogude_piirivalve_Hiiumaal_1940-1993-3.pdf [18.05.2015].

Hiiumaa Militaarajalooselts. Piiritsooni teemalisi dokumente Hiiumaa arhiivist.

www.mil.hiiumaa.ee/pv/Piiritsooni_dokumente_126-lk.pdf [18.05.2015].

Mõniste, Mart. Piirivalve teemalisi artikleid ajalehest „Nõukogude Hiiumaa“/“Hiiumaa“ 1966–1993.

www.mil.hiiumaa.ee/pv/piirivalve_artikleid_Hiiumaa_ajalehtedest.pdf [18.05.2015].

Piir. – Eesti keele seletav sõnaraamat. Keeleveeb. www.keeleveeb.ee [23.05.2015].

Piiritsoon. – Eesti keele seletav sõnaraamat. Keeleveeb. www.keeleveeb.ee [17.05.2015].

Savioja, Mart. Nõukogude piirivalve lahkumine Hiiumaalt. – Nõukogude piirivalve Hiiumaal 1940–1992. Hiiumaa Militaarajalooselts. Lk 37.

www.mil.hiiumaa.ee/pv/Noukogude_piirivalve_Hiiumaal_1940-1993-3.pdf [18.05.2015].

Talvik, Mati; Kangur, Indrek. Letipea veresaun. – Ajavaod nr 8, 2010. Eetrikupäev 7.11.2010. <https://arhiiv.err.ee/vaata/ajavaod-letipea-veresaun> [13.05.2015].

SUMMARY

The border zone on the island of Hiiumaa in 1940–1941 and 1944–1991

Border zones were established in Estonian Soviet Socialist Republic between the Soviet Union and "the hostile capitalistic world". Due to its special status, those zones had strict regulations that restricted entering, living and maritime activities in the zone. Soviet leaders were especially afraid on possible foreigner spies and the possibility that the citizens of the Soviet Union would escape to foreigner countries. Border guards pressured the locals into helping them, because it made controlling the zone easier. Guards recruited locals to spy in the zone and tried to educate locals ideologically. Guards rewarded their biggest helpers with honour badges and medals. Border guards tried to adhere to the locals to keep good relations. Additionally border guards created „Squad of the Helpers of the Border Guards“ in the schools to influence youngsters attitude towards them.

The aim of this thesis was to describe the relations between locals of the Hiiumaa island and border guards. To answer this question we must separate border guards into recruits and officers. Contact between locals and recruits were knowingly restricted. Locals communicated with them only when recruits were checking documents in the harbour and airport or during their shore patrols. Although the constant examinations of documents annoyed the locals, the most disturbing fact to them was that they could not talk Estonian with the recruits. Locals however understood that recruits were not there by choice and were just doing their duty. On the other hand the officers had a lot of contact with the locals. Every head of border cordon had local acquaintances who gave them information about what was going on in the zone. This was one of the main reasons why officers tried to keep good relations with the locals. The officers often also helped the locals to stay in their good graces, for example they ordered the recruits to do some physical work for the locals.

However the good relations between the border guards and the locals were not constant through the time. Relations were especially complicated at the beginning of the border zone era. Border guards were brutal whilst establishing the border zone regulations like destroying every-man fishery. At first the whole shore of Hiiumaa was closed to the locals, gradually the beaches in the east and south were once again accessible to the locals. Because border guarding was ideologically a sensitive theme, the border guards often overreacted when there was suspicion of a foreigner spy activity. During the 1970s and the 1980s the relations between border guards and the locals were normalized. In general the locals have thought them even good. Today locals regard their relations with the border guards mostly as positive. Even during the removal of the border zone, from 1987 to 1991, border guards managed

to keep good relations. Nonetheless relations worsened when soviet forces were leaving Estonia because they tried to take everything they could with them.

Even though border zone restricted locals, they rather favoured the border zone than were against it during the end of the 1980s and the beginning of the 1990s. The most important thing to the locals was the border zone restricting entering to the island. Even though entering to the checkpoint-Heltermaa was annoying to the locals, they thought that it was the only thing, that separated the island from „all the worries of the main land“.

LISAD

Lisa 1. Küsitlus „Hiiumaa piiritsoon“

a) Vastaja andmed

1. Nimi, sugu, sünniaasta
2. Seosed Hiiumaaga 1945–1992 (püsielanik, külaline, turist jne)
3. Hiiumaa piirkonnad, millega olite kõige rohkem seotud

b) Elu piiritsoonis

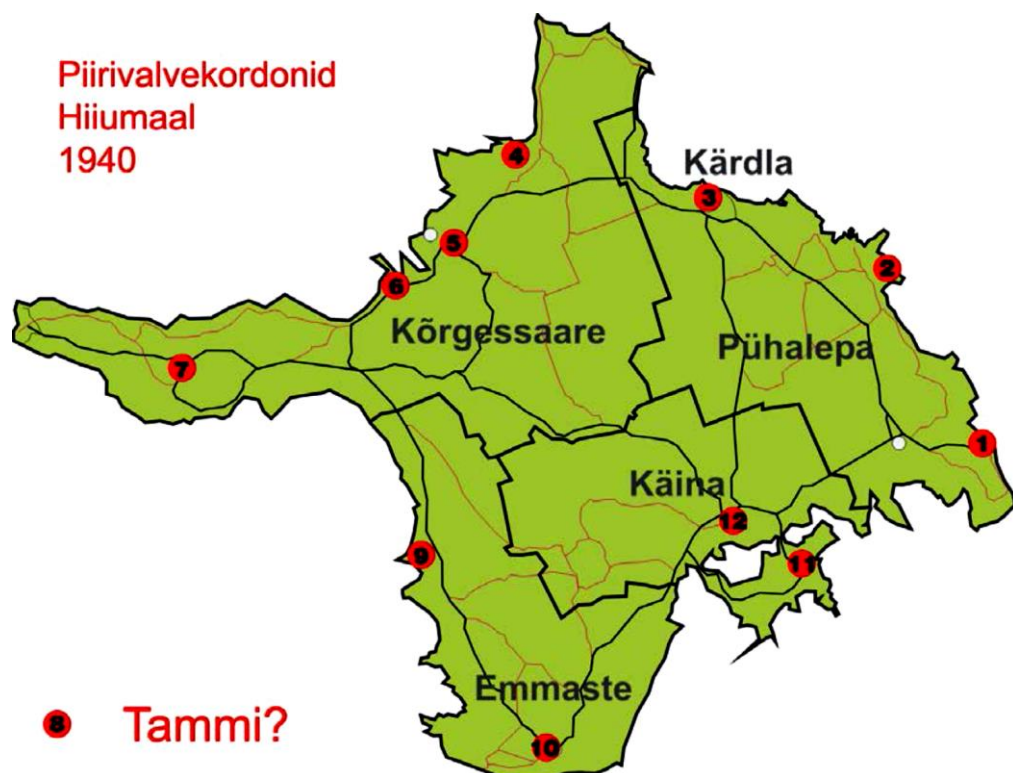
4. Kuidas mõjutas piiritsoon kohaliku igapäevaelu?
5. Kirjeldage piiritsooni sisenemise ja väljumise protseduuri. Kas aja jooksul toimus protseduuris muutusi?
6. Kirjeldage külaliste kutsumist piiritsooni. Kas aja jooksul toimus protseduuris muutusi?
7. Kas teate juhtumeid, kui keelduti piiritsooni lubade andmisest? Millega seda põhjendati?
8. Nimetage piiritsooniga kaasnenud negatiivseid külgi.
9. Nimetage piiritsooniga kaasnenud positiivseid külgi.
10. Hinnake enda suhtumist piiritsooni (viie palli süsteemis: 1 – negatiivne, 5 – positiivne)

c) Piirivalve ja piirivalvurid

11. Kuidas toimus piiri valvamine Hiiumaal?
12. Kirjeldage kohalike elanike ja piirivalvurite kokkupuuteid.
13. Kas piirivalve suhtles kohalikega ametiväliselt? Kirjeldage neid kokkupuuteid.
14. Kas teate kohalike elanike ja piirivalvurite vahelisest kauba- või teenuste vahetusest? Mida täpsemalt?
15. Kas piirivalve tegi piiri rikkumise vähendamise nimel ennetustööd? Kuidas see välja nägi?
16. Kas saarel toimus propagandaüritusi elanike mõjutamiseks piirivalve suhtes? Palun kirjeldage.

17. Hinnake enda suhtumist piirivalvuritesse (viie palli süsteemis: 1 – negatiivne, 5 – positiivne).
Palun põhjendage.
18. Kas soovite midagi täiendavalt lisada?

Lisa 2. Piirivalvekordonid Hiiumaal 1940

1. Sarve (Heltermaa)

2. Sääre (Kuri)

3. Kärkla (komandantuur ja kordon)

4. Mudaste

5. Pihla (Kõrgessaare?)

6. Paope (Viskoosa?)

7. Kõpu

8. Tammi (Tammistu?)

9. Nurste (Haldi)

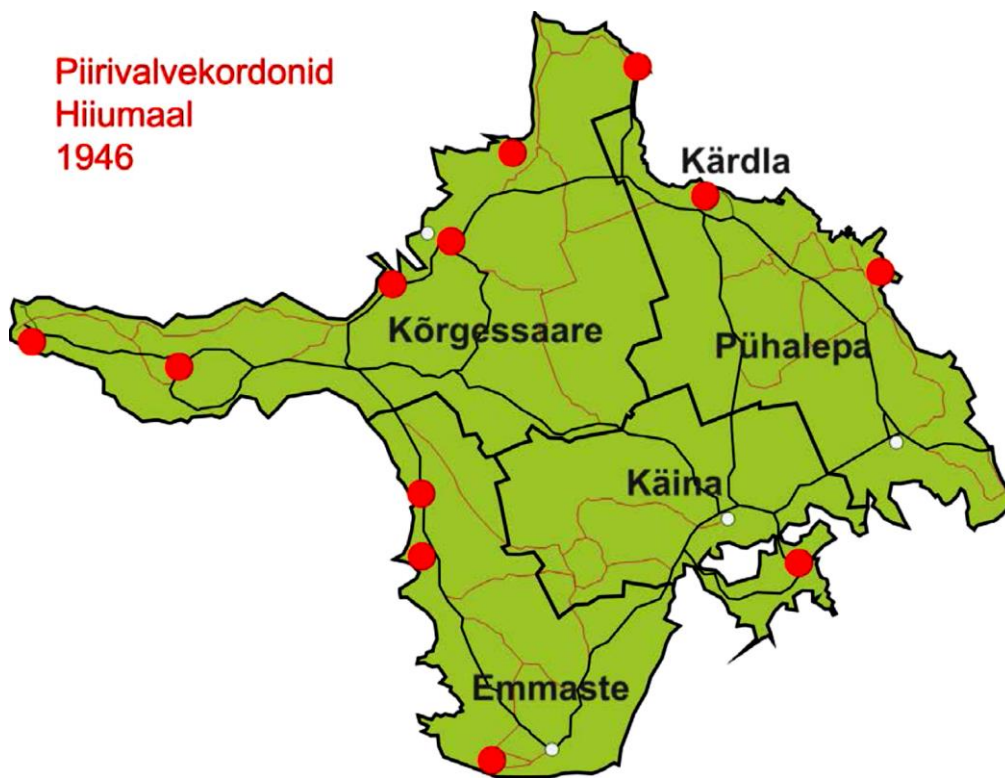
10. Tohvri (Sõru)

11. Kasari

12. Käina (Jausa?)

Allikas: **Hiiumaa Militaarajalooselts**. Nõukogude piirivalve Hiiumaal, lk 9.

Lisa 3. Piirivalvekordonid Hiiumaal 1946

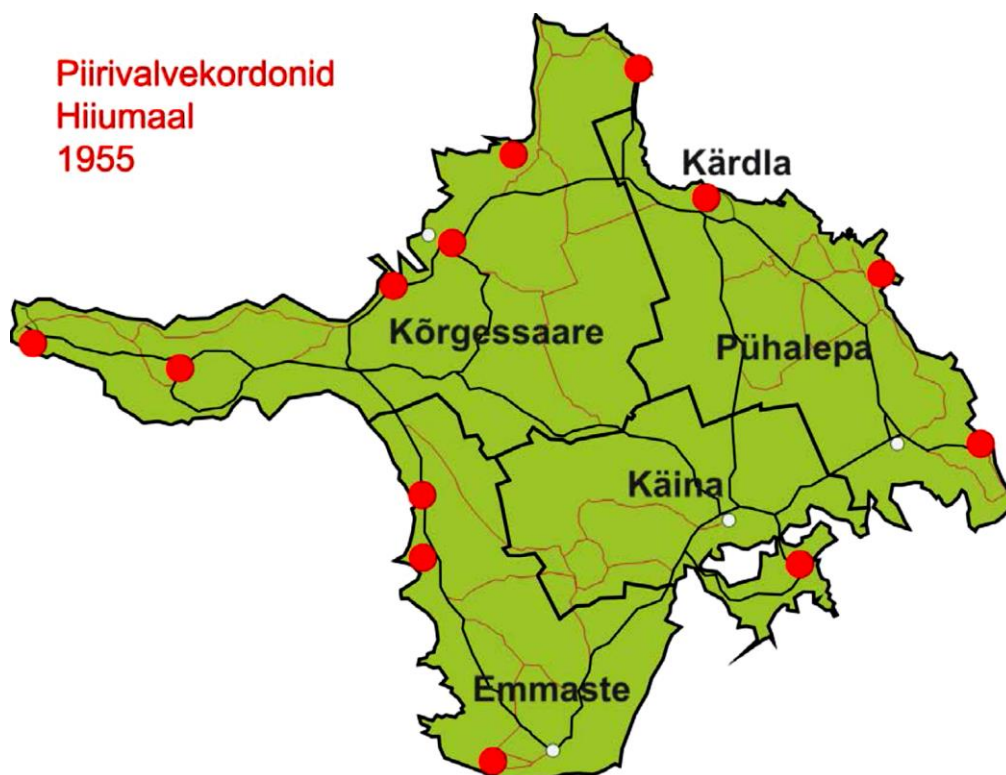

1. Heltermaa (1944–1946)	8. Kõpu
2. Kuri	9. Kalana
3. Kärkla (kordon ja komandantuur)	10. Õngu
4. Lehtma	11. Haldeka
5. Mudaste	12. Sõru
6. Kõrgessaare	13. Kassari
7. Paope	14. Putkaste (komandantuur)

Allikas: **Hiiumaa Militaarajalooselts**. Nõukogude piirivalve Hiiumaal, lk 11.

Skeemil ei ole märgitud Heltermaa kordonit ja Putkaste komandantuuri.

Lisa 4. Piirivalvekordonid Hiiumaal 1955

1. Heltermaa (1951–...)	8. Kõpu (Ojaküla 1965–...)
2. Kuri (Suursadam 1982–...)	9. Kalana (...-1966)
3. Kärkla (kordon ja komandantuur)	10. Õngu (...-1960. keskpaik)
4. Lehtma	11. Haldeka
5. Mudaste (...-1965)	12. Sõru
6. Kõrgessaare	13. Kassari
7. Paope	

Allikas: **Hiiumaa Militaarajalooselts**. Nõukogude piirivalve Hiiumaal, lk 18. Täiendatud **Paavle**. Hiiumaa, lk 19.

Lisa 5. Piirivalvekordonid Hiiumaal 1991

1. Suursadam	4. Ojaküla
2. Kärkla (komandantuur ja kordon)	5. Sõru
3. Kõrgessaare	

Allikas: **Hiiumaa Militaarajalooselts**. Nõukogude piirivalve Hiiumaal, lk 25.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina **Taavi Koppel** (sünnikuupäev 27.09.1992),

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

bakalaureusetöö „Hiiumaa piiritsoon 1940–1941 ja 1944–1991“,

mille juhendajad on Aigi Rahi-Tamm ja Indrek Paavle,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 25. mai 2015.